

Förord

Säkerhetstjänstkommissionen tillkom vid en tidpunkt då olika forskare, framför allt historiker och statsvetare, inlett arbeten med projekt som låg nära kommissionens uppdrag. Flera av dessa projekt hade påbörjats inom ramen för det forskningsprogram om svensk militär underrättelse- och säkerhetstjänst som Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet på regeringens uppdrag utlyst i februari 1998. Genom att anställa några av forskarna som experter kunde kommissionen tillgodogöra sig deras kunskaper och kompetens och ge dem möjlighet att arbeta med fri tillgång till det relevanta källmaterialet. Resultatet av deras arbete publiceras som bilagor till kommissionens betänkande. Rapporterna har föredragits för och diskuterats i kommissionen. Författarna svarar dock själva för sakinnehållet. Det är med andra ord respektive författares analyser, tolkningar och slutsatser som presenteras i rapporterna. Vidare publiceras som bilagor till kommissionens betänkande ett antal rapporter som författats inom kommissionens sekretariat och av enskilda kommissionsledamöter.

Gunnar Brodin
Ordförande i Säkerhetstjänstkommissionen

Innehåll

1	Introduktion	5
2	SKP - utveckling, hotbild och övervakning före 1945	9
2.1	SKP – sektion av Kommunistiska Internationalen	9
2.2	Hotbilden före 1945.....	11
2.2.1	Mellankrigstiden.....	11
2.2.2	Rysk-tyska paktens år.....	14
2.2.3	Rysk-tyska krigets år	16
2.2.4	Efter Kominterns upplösning	18
2.3	Övervakning före 1945	20
3	"SKP-komplexet" - en presentation	23
3.1	SKP/VPK:s ideologiska utveckling.....	24
3.1.1	Inledning.....	24
3.1.2	Kommunismens korta vår (1943 – 47)	25
3.1.3	Kominformären (1947 – 53)	29
3.1.4	Avstalinisering (1953 – 62).....	34
3.1.5	Modernisternas år (1963 – 68)	38
3.1.6	Nyleninism och gammelmunkommunism (1968 – 1977)	42
3.1.7	Avslutning	47
3.2	Ungdomsförbundet - Från SKU till MLK 1945-1970.....	50
3.2.1	Inledning.....	50
3.2.2	DU byggs upp - SKU avvecklas.....	51
3.2.3	Demokratisk Ungdom.....	55
3.2.4	Sammanslagningen av DU och SKU	57
3.2.5	DU blir VUF som blir MLK.....	58

3.3	Vänskapsförbunden.....	59
3.4	De kommunistiska företagen.....	66
4	Övervakningen 1945-95: En översikt	70
5	Övervakningen 1945-70: Metoderna.....	72
5.1	Inre spaning.....	72
5.2	Yttre spaning.....	73
5.2.1	Observation	73
5.2.2	Skuggning	75
5.2.3	Telefonavlyssning.....	76
5.2.4	Buggning	84
5.2.5	Förtroliga meddelare: allmänt	92
5.2.6	Interna meddelare.....	95
5.2.7	Externa meddelare.....	108
5.2.8	Allmänna synpunkter på bruket av meddelare	110
5.2.9	Andra metoder.....	112
5.2.10	Grupp B/IB.....	114
6	Övervakningen 1945-70: Resultatet	123
6.1	Bedömningar av partiets ideologiska utveckling	123
6.2	Inledning	123
6.2.1	Från Kominterns upplösning till Stalins död (1943-53).....	124
6.2.2	Avstaliniseringens år 1953-1962	132
6.2.3	Modernisternas år 1963-68	135
6.2.4	Leninismens återkomst 1968-1977.....	142
6.2.5	Avslutning.....	144
6.3	Register.....	146
6.4	Beredskapslistor.....	152
6.5	Uppgifter om reguljär partiverksamhet	154
6.5.1	Inledning - kvartalsrapporterna.....	154
6.5.2	Partiorganisationen	157
6.5.3	Interna möten.....	159
6.5.4	Ungdomsförbundet.....	163
6.5.5	Arbetsplatser.....	166

6.5.6	Vänskapsföreningar	167
6.5.7	Utlandsresor och festivaldeltagande	169
6.6	Uppgifter om illegal verksamhet	171
6.6.1	En bakgrund	171
6.6.2	SKP:s illegala organisation.....	177
6.6.3	Partiskolorna i Moskva	181
6.6.4	Resor till Moskva	184
6.6.5	En illegal utbildning?	189
6.6.6	Utbildningen i Bad Doberan	192
6.6.7	Grudemarks plan.....	196
6.6.8	Partiskolning och telefonkontroll.....	198
6.6.9	Ett hot mot demokratin?.....	200
6.6.10	Kontakter med den sovjetiska representationen i Sverige.....	202
6.6.11	Infiltration i Norrbotten	203
6.6.12	Infiltration i säkerhetspolisen? – Kumm-ärendet	207
6.6.13	Misstankarna om utländskt understöd	211
6.6.14	Statspolisens utredning om de kommunistiska företagen.....	213
6.6.15	Sabotageringen	218
6.6.16	Enskilda utpekade	220
6.6.17	Källornas tillförlitlighet	228
6.6.18	Objektivitetsfrågan	234
6.7	Sammanfattning.....	237
7	Övervakningen efter 1970	240
7.1	Norrbottenkommunisterna	240
7.2	Skånekommunisterna.....	244
7.3	VPK centralt	246
7.4	Arbetarpartiet kommunisterna (APK)	247
7.4.1	Registrering av personer verksamma inom APK.....	251
7.4.2	Övervakningen av APK.....	253
8	Avslutning	257
8.1	Hotbildens rimlighet.....	258
8.2	Meningen med övervakningen.....	260

Källor och litteratur	262
Förkortningar	267
Bilaga 1. Buggningsoperationer mot "SKP-komplexet" i början av 1950-talet	268

1 Introduktion

Från omkring år 1917 till slutet av 1960-talet utgjordes de svenska säkerhetstjänsternas mest centrala hotbild av det som internt ibland kallades "SKP-komplexet". Med detta avsågs *Sveriges Kommunistiska Parti* och olika med partiet förbundna organisationer och företag. Till "komplexet" räknades inte bara verksamheter med klar och tydlig koppling till SKP som partiets distrikts- och lokalavdelningar, de kommunistiska fackklubbarna och kommittéerna, *Sveriges Kommunistiska Ungdomsförbund* (SKU) och den kommunistiska pressen med *Ny Dag* i spetsen, utan även organisationer med en, utifrån sett, svag eller obefintlig koppling till partiet. Till dem hörde *Svenska Kvinnors Vänsterförbund* (SKV), *Svenska Fredskommittén*, vänskapsföreningar med Sovjetunionen och andra öststater samt ett betydande antal mindre företag, främst tryckerier och handelsföretag.

Enligt polisens uppfattning höll partiets ledning en fast hand över detta kommunistiska komplex, också över de delar av det som formellt var självständiga. Denna uppfattning var inte obefogad. Partiets protokoll från de första efterkrigsåren visar att arbetsutskott och sekretariat diskuterat och fattat beslut i frågor som anställande av redaktörer och annan personal på *Ny Dag*, inköp av rotationspressar till Norrskensflamman, en resa till Sovjet för en delegation från SKV, utnämmande av styrelseledamöter i en rad olika till partiet anknutna företag, Svenska Fredskommitténs verksamhet inklusive personalfrågor, verksamheten i vänskapsförbundet Sverige – Sovjetunionen samt bildande av lokalavdelningar för de olika förbunden för vänskap mellan Sverige och en del andra öststater.¹

¹ Se t.ex. sekretariatets prot. 3/1 1945, 22/8 1945, 10/10 1945, 21/6 1946, 12/4 1949, 22/12 1949, 26/4 1951, 14/6 1951, vol. F 3:1, SKP. Handl. rör. organisationsfrågor, VPK:s arkiv, ARAB, samt AU:s prot. 26/5 1946, 4/2 1947, 2/9 1947, 5/12 1947, 18/10 1948, 11/2 1949, 13/5 1949, 10/8 1949, vol. A 3:3, VPK:s arkiv, ARAB. Ang. förbindelserna mellan Svenska

Uppenbarligen har en liten grupp inom partiets ledning haft ett stort inflytande över det konkreta arbetet också inom de utifrån sett fristående organisationerna och företagen. Därmed hade den också haft kontroll över arbetsmarknaden inom en sektor i media- och folkrörelsevärlden som var förbehållen SKP:s medlemmar och sympatisörer.

I det följande kommer övervakningen av stora delar av detta komplex att behandlas.² Tonvikten ligger på partiets centrala instanser och personer, på ungdomsrörelsen och förbundet Sverige – Sovjetunionen. Också övervakningen av partiföretagen och andra partiet närstående företag kommer att beröras. Det omfattande lokala övervakningsarbetet kommer däremot att endast sporadiskt belysas, beroende på att sektionernas material till största delen gallrats. Övervakningen av fredsrörelsen, vilken kom att med tiden frigöras från partiet, skildras i en särskild forskarrapport.³

Undersökningarna bygger främst på material i SÄPO:s arkiv. I det ryms även rapporter som utarbetats inom försvarsstaben inklusive Grupp B/IB. Kompletterade undersökningar har gjorts i MUST:s arkiv.

Det är ett omfångsrikt material som stått till vårt förfogande. Huvuddelen av materialet har arkiverats i enlighet med det s.k. JWK-systemet, som är baserat på handlingarnas sakinnehåll, alltså inte deras proveniens. Under huvudrubriken "Kommunism" ryms ett flertal underrubriker som i sin tur delas upp i ett stort antal underrubriker.

Dessutom finns motsvarande rubriker för varje enskild region i landet. Systemet är en abstrakt plan för placering av inkommande handlingar och i praktiken har vissa rubriker inte kommit till användning. Av arkivets förteckningar framgår vilka rubriker som faktiskt fyllts med innehåll och vilka som förblivit outnyttjade.

Men av det material som en gång lagts in i systemet är idag vissa delar utgallrade. Det gäller framför allt det regionala materialet. Sektionen i Luleå t.ex. har att döma av arkivförteckningen lagt in

Fredskommittén och SKP se, Magnus Hjort, *Den farliga fredsrörelsen. Säkerhetstjänsternas övervakning av fredsorganisationer, värnpliktsvägrare och FNL-grupper*. Forskarrapport till Säkerhetstjänstkommissionen. SOU 2002:90, s. 29-34.

² Rapporten är till stora delar en sammanfattning av ett antal arbets-PM om övervakningen av det kommunistiska partiet, ungdomsrörelsen och vänskapsföreningarna med Sovjet och Sovjetdominerade länder: Magnus Hjort, *Säkerhetstjänsterna och den kommunistiska ungdomen. Från SKU till VUF 1945-70*; Alf W. Johansson, *Sällskapet för främjande av kulturella och ekonomiska förbindelser mellan Sverige och Sovjetunionen*; Alf W. Johansson, *Vänskapsföreningarna – Exemplet. Föreningen Sverige-DDR*; Alf W. Johansson, *Svensk-kinesiska föreningen/vänskapsförbundet*; Karl Molin, *Övervakningen av SKP*.

³ Magnus Hjort, *Den farliga fredsrörelsen*.

material under flertalet av systemets rubriker men detta är i dag utgallrat. Av regionalt material återstår i dag endast fragment. I övrigt synes sakakterna i JWK-systemet inte ha gallrats i någon större omfattning. År 1982 lades JWK-systemet om till ett aktsystem med fiktiva personnummer för varje övervakningsobjekt.

Vid sidan av sakakterna finns personakterna. De utgör ett mycket omfattningsrikt material men också detta har vid skilda tidpunkter gallrats till följd av ändrade direktiv rörande vad som får och inte får registreras om enskilda medborgare. I många fall är det dock endast de s.k. flexoremsorna, d.v.s. sökingångarna som gallrats.

På vissa punkter har också SKP:s eget material kommit till användning. Tiden har dock inte tillåtit en fullständig genomgång av efterlämnat material från SKP-komplexets olika förgreningar.

Den bild arkivet ger av den polisiära övervakningsorganisationen är att den var väl ägnad att samla och ordna information. Värderingar av det inkomna materialet är det däremot svårare att hitta och uppenbarligen fanns det också inom organisationen en uppfattning om att den sidan av verksamheten behövde förstärkas. Så skedde också genom att en särskild rotel tillkom för ändamålet vid mitten av 1960-talet. Bristen på analys och bearbetning av det inhämtade materialet har dock långt in på 1990-talet fortsatt att utgöra ett problem för säkerhetspolisen.

Den följande redovisningen inleds med en presentation av vissa centrala drag i utvecklingen från SKP:s bildande t.o.m. andra världskriget. Den omfattar partiets utveckling samt säkerhetstjänsternas hotbild och övervakning. I kapitel 3 behandlas "SKP-komplexet" efter 1945 i form av översikter över partiet, ungdomsförbundet, vänskapsförbunden och de kommunistiska företagen. I kapitel 4 ges en kort allmän översikt av övervakningen 1945-95. Den egentliga redovisningen av säkerhetstjänsternas övervakning inleds i kapitel 5 med en genomgång av de metoder som kom till användning under åren 1945-70. I kapitel 6 redovisas vad man med dessa metoder fick reda på om "komplexets" verksamhet under dessa år. Kapitel 7 behandlar metoder och resultat i den lågintensiva övervakning av VPK och utbrytarna APK som förekom efter 1970. Vissa avslutande synpunkter redovisas i kapitel 8.

Av hänsyn till den personliga integriteten har en del personnamn fingerats både i den löpande texten och i notapparaten. Det gäller främst personer som inte är allmänt kända och som det förefaller onödigt att nämna vid namn. Likaså har källbeteckningar som

avser fysiska personer fingerats.⁴ I några fall har namn på tidigare anställda inom säkerhetstjänsterna ansetts vara underkastade sekretess. Detta medför egentligen inga problem utom i de fall då hänvisning görs till ett samtal eller förhör som Säkerhetstjänstkommissionen hållit med vederbörande. Samtliga förhørs- och samtalsuppteckningar har dock numrerats och nothänvisning har då gjorts till det nummer som korresponderar med respektive uppteckning. En lista över samtliga förhör och samtal som hållits av Säkerhetstjänstkommissionen med tillhörande nummer finns i kommissionens arkiv.

⁴ En förseglad kodnyckel som översätter fingerade namn och källbeteckningar förvaras i Säkerhetstjänstkommissionens arkiv. Självfallet innehåller kodnyckeln inte källornas riktiga identitet utan endast den egentliga källbeteckningen.

2 SKP - utveckling, hotbild och övervakning före 1945

Övervakningen av SKP under efterkrigstiden var i många avseenden en fortsättning på en redan etablerad verksamhet. Partiet hade från sin födelse betraktats som ett hot mot rikets säkerhet och blivit föremål för övervakning från försvarets och polisens sida. Avsikten med detta kapitel är att summariskt redovisa denna historiska bakgrund.

Kapitlet innehåller tre beståndsdelar. Inledningsvis ges en kort beskrivning av SKP:s organisatoriska utveckling följt av en bild av det hot som partiet ansågs utgöra. Avslutningsvis presenteras en kort överblick över den övervakning som partiet blev föremål för.

2.1 SKP – sektion av Kommunistiska Internationalen

Sedan det socialdemokratiska partiet (SAP) splittrats 1917 bildade den tidigare vänsteroppositionen ett nytt parti, Sveriges Socialdemokratiska Vänsterparti (SSV). Partiet fick med sig större delen av det socialdemokratiska ungdomsförbundet, ett antal lokala föreningar samt Ångermanlands och Norrbottens socialdemokratiska partidistrikt. I Norrbotten tog utbrytarna dessutom kontroll över den lokala arbetartidningen, Norrskensflamman. I hela landet hade partiet vid starten 20 000 medlemmar.

SAP återhämtade sig snabbt efter splittringen i alla delar av landet utom Norrbotten. Före splittringen hade partiet haft närmare 2000 medlemmar i länet. Efter partisprängningen återstod bara 350.

I juni 1919 anslöt sig SSV till den kommunistiska internationalen. När Komintern krävde att partiet skulle antaga de 21 teserna för ett kommunistiskt partis uppträdande opponerade sig en betydande minoritet av SSV:s medlemmar. Opponenterna uteslöts vid partiets kongress i mars 1921. Det "rensade" partiet antog i enlig-

het med tes nr 17 namnet *Sveriges Kommunistiska Parti, sektion av Kommunistiska Internationalen*.

Men det nya partiets ordförande Z. Höglund hade svårt att acceptera den allt hårdare centralstyrningen från Kominterns sida. Hans protester ledde till en öppen konflikt med Kominterns exekutivkommitté (EKKI) och enligt dennas anvisningar uteslöt partiets kongress i november 1924 sin egen partiledare och gruppen kring honom. Ledningen övertogs av de s.k. oxkommunisterna med Karl Kilbom, Nils Flyg och Oskar Samuelsson i spetsen. Men även denna partiledning gjorde sig skyldig till avvikelser från Komintern-linjen. EKKI ingrep igen och åter blev den "högeropportunistiska" partiledningen utesluten. Det skedde i oktober 1929 och det var inte bara ledarna utan också en majoritet av medlemmarna som lämnade partiet. Ledningen övertogs av de Komintern-trogna med Sven Linderot (partiledare 1929 – 1951), Hugo Sillén och Gustav Johansson i spetsen.

Överallt utom i Norrbotten innebar sprängningen stora förluster för SKP. 1930 års val blev med 1,2 % av rösterna det sämsta någonsin för partiet.

Under 1930-talet kunde partiet i någon mån återhämta sig: i 1938 års kommunalval var röstandelen uppe i 3,8%. Medlemsciffran tycks vid samma tidpunkt ha legat omkring 18 000.⁵ Nästa stora bakslag för partiet kom med Molotov-Ribbentroppakten mellan Sovjet och Tyskland i augusti 1939 och med vinterkriget 1939-40. En intensiv, antikommunistisk opinionsväg ledde till ett dramatiskt fall i medlemsstatistiken: från 19 000 till 12 000 på ett år.

Men snart hade konjunkturen åter vänt. När det stort klart att de allierade skulle vinna kriget och att Sovjet, Tysklands forne paktbroder, hade burit den tyngsta bördan i kampen mot fascismen nådde Västeuropas nationella kommunistpartier oanade framgångar. Till detta bidrog också att Komintern upplöstes 1943. SKP förklarade sig nu stå för en svensk väg till socialismen. Vid 1944 års riksdagsval nådde partiet redkordhöga 10,2 % av rösterna. Medlemsciffrorna steg till över 50 000. År 1945 prenumererade 29 700 personer på *Ny Dag* och 5 200 på *Norrskensflamman*.⁶

⁵ En sammanställning av SKP/VPK:s valresultat och medlemsutveckling återfinns i Hermansson, *Kommunism på svenska?*, s. 349 f. Siffror för medlemsutveckling behöver möjligen ytterligare undersökas för att korrigeras för variationer i kraven för att räknas som medlem. T.ex. torde den starka minskningen mellan 1948 och 1951 till stor utsträckning vara en följd av att uppgiften för 1948 rymde åtskilliga personer som inte betalat sina avgifter medan däremot 1951 års siffror var rensade från kontingentskolkare.

⁶ Sven Tollin, *Svensk dagspress 1900-1967. En systematisk och kommenterad kartläggning*. Stockholm 1967.

2.2 Hotbilden före 1945

Ända sedan den allmänna värnpliktens införande 1901 hade det inom krigsmakten funnits en rädsla för att socialistisk ungdom skulle strömma in i kasernerna, vända vapnen mot sitt eget befäl och hissa den röda flaggan i stället för den blågula. Oron skärptes givetvis under första världskriget och i synnerhet under 1917 års hungerkravaller och rösträttsdemonstrationer. Hotet var under dessa år ändå tämligen diffust och inte knutet till något speciellt parti utan snarare till enskilda och grupper inom det socialdemokratiska partiet. Men efter de radikala gruppernas utträde ur SAP och inträde i Komintern 1921 klarnade bilden.⁷

2.2.1 Mellankrigstiden

Kominterns program, som alltså gällde även för SKP, gjorde ingen hemlighet av att den förestående revolutionen skulle få ett våldsamt förlopp. 1928 års program, som förblev i stort sett oförändrat ända tills dess att organisationen upphörde 1943, uttalade sig ganska detaljerat om revolutionens förlopp.

Proletariatets erövring av makten är ingen fredlig "erövring" av den färdiga borgerliga statsmaskinen medelst den parlamentariska majoriteten. Bourgeoisin använder alla vålds- och skräckmedel för att säkerställa och stärka sitt rovaktiga ägande och sitt politiska valde. Som en gång feodaladeln kan inte heller bourgeoisin lämna sin plats i historien åt den nya klassen utan den mest förtvylade, förbittrade kamp. Därför kan bourgeoisins våld brytas endast genom det beslutsamma användandet av proletariatets våld. Maktens erövring är det med våld skeende förintandet av den borgerliga makten, *söndersläendet* av den kapitalistiska statsmaskinen (den borgerliga armén, polisen, ämbetsmannahierarkin, domstolarna, parlamenten o.s.v.) och dess ersättning med den proletära maktens *nya organ*, vilka framförallt är redskap för att hålla utsugarna nere.⁸

Det är uppenbart att Komintern menade att proletariatets maktövertagande inte kunde äga rum utan våld. Våldet var en nödvändig

⁷ Detta avsnitt bygger på Karl Molin, "Kommunism och antikommunism" i *Meddelande från Arbetarrörelsens Arkiv och Bibliotek*, nr 24-25, 1982/4-1983/1.

⁸ Kommunistiska Internationalens program 1928, cit. efter Jörgen Hermansson, *Kommunism på svenska*, s. 21.

del i processen. Däremot uttalar sig programmet inte om huruvida detta var önskvärt eller beklagligt; det finns inga värderande eller normativa inslag i resonemanget vilket i sin tur är en följd av att den i marxismen grundade samhällsuppfattningen sågs som en vetenskap. Utifrån den kunde man formulera teser om empiriska sakförhållanden och sociala förlopp i historia och framtid. Däremot sade den inget om vad som var gott eller ont. Det är vidare tydligt att det inte bara är repressiva institutioner som militärmakten, polisen och rättsväsendet som skulle krossas utan även de parlamentariska institutionerna.

Den nya statsform som tänktes följa på den socialistiska revolutionen var proletariats diktatur. För Komintern-programmet var statsmakt alltid en form av diktatur eller förtryck utövad av en klass över en annan och först när klasserna var avskaffade skulle den fulländade kommunismens statslösa samhälle kunna ta form. Proletariats diktatur skilde sig från sin föregångare, den borgerliga diktaturen, genom att det var en majoritet som förtryckte en minoritet och inte tvärtom.

I sin syn på demokratin var Komintern-programmet knappast entydigt men uppenbart är ändå att ett innehållsligt demokratibegrepp spelade en stor roll. Det innebar att juridiska och politiska rättigheter som allmän rösträtt, yttrandefrihet och mötesfrihet sågs som mindre viktiga än de sociala realiteter som bestämde olika samhällsgruppers faktiska möjligheter att utnyttja dessa rättigheter. Under proletariats diktatur skulle majoritetens sociala villkor förbättras och därmed också dess reella möjligheter att delta i politiken. Ur den synvinkeln skulle denna nya statsform i själva verket innebära en demokratisering av samhället.

Komintern-programmet hade oktoberrevolutionen i Ryssland som återkommande referenspunkt och mönster. Uppenbarligen var det ett liknande förlopp i andra länder som programskrivarna haft i tankarna.

Men vilken roll spelade detta program för de svenska kommunisterna? Hur rätttroga Komintern-anhängare var de egentligen? De strider i partiet som ledde till sprängningarna 1924 och 1929 hade ju visat att starka grupper inom partiet vände sig mot Komintern och den starka centralstyrningen. Men detta kunde ju också tolkas så att de som stannade kvar i partiet var de som verkligen var beredda att i allo följa Kominterns program och direktiv. I de bedömningar som bevarats är det den tolkningen som framträder. Marinstaben och Generalstaben förklarade 1929 i olika skrivelser till regeringen att den kommunistiska propagandan syftade till att

störta den bestående samhällsordningen. I en kommentar till skrivelserna höll expeditionschefen i Justitiedepartementet med om att SKP avsåg att "i en given situation söka med våld omstörta det nuvarande samhället och införa proletariats diktatur". Han menade också att man inom partiet var i färd med att bygga upp en organisation för detta ändamål.

Samma uppfattning uttrycktes några år senare av den statliga utredning som fått i uppdrag att utreda frågan om partiförbud mot kommunister. Också den ansåg att "den våldsamma omstörtningen" var det centrala målet med partiets verksamhet. För att nå dit-hän bedrev partiet en propaganda i tal och skrift med följande syfte:

att omskapa arbetarmassornas ekonomiska, religiösa och moraliska föreställningar, att uppväcka och underhålla missnöje med den bestående samhällsordningen, att utså hat mellan olika samhällsgrupper, att förstöra respekten för samhällets lagar och institutioner samt att göra massorna förtrogna med tanken på den kommande kampen.

Den konkreta övervakningen av detta samhällsomstörtande parti fick formen av en bred registrering av medlemmar och sympatisörer. Detta i sin tur väckte frågan om verkligen alla medlemmar i SKP var besjälade av den revolutionära anda som präglade Komintern-programmet. Det kunde ju tänkas att en del, kanske t.o.m. de flesta, stödde partiet därför att de gillade dess uppträdande i mer omedelbara och jordnära sammanhang som t.ex. kampen för bättre arbetsvillkor i skogen, i gruvan eller på bygget. Det kunde vara så att många inte haft en tanke på Komintern när de gick med i partiet.

Socialdemokraten Olof Olsson tog upp frågan i en reservation till partiförbudsutredningens betänkande. Hans svar var att man inte kunde dra alla över en kam och att man måste skilja mellan "de ledande" och "det stora flertalet". De förra var enligt hans mening beredda att med våld genomföra proletariats diktatur, de senare såg han som idealister som kämpade för konkreta samhällskrav utan tanke på omstörtande verksamhet. Olof Olsson var i motsats till utredningens majoritet inte beredd att förorda ett partiförbud.

Mellankrigstidens bild av det kommunistiska hotet tycks alltså i hög grad vara inspirerad av Komintern-programmets förutsägelse om den våldsamma revolutionen som skulle leda till proletariats diktatur. Utgångspunkten var att den svenska Komintern-

sektionen troget följde huvudorganisationens program och direktiv. De två partisprängningarna tolkades så att de självständiga grupperna försvann och efterlämnade en allt hårdare kärna av obrottsligt lojala Komintern-anhängare. Uppfattningen att inte alla medlemmar och sympatisörer i det avseendet kunde dras över en kam förekom i debatten men tycks i praktiken inte ha spelat någon större roll.

Det svenska kommunistpartiet uppfattades alltså som ett lydigt redskap för Kominterns - och därmed Moskvas - propaganda. Samtidigt sågs partiet som en revolutionär, samhällsomstörtande kraft med förmåga till självständig och effektiv aktion. Men hotet om en inhemsk, våldsam revolution skulle snart tonas ner.

2.2.2 Rysk-tyska paktens år

I mitten av augusti 1939 skrev Hilding Hagberg i Ny Dag att "det måste vara slut på kapitulationerna för Nazityskland, slut med drängtjänsterna åt den europeiska frihetens bödel". Några dagar senare hade arbetarrepubliken Sovjetunionen, socialismens hemland ingått förbund med denne bödel och i samförstånd med honom invaderat Polen. Händelsen skapade en tids förvirring i Ny Dags spalter, men sedan Kominterns generalsekreterare den 17 september formulerat de nya taktiska och strategiska teserna i en auktoritativ artikel hade tidningen klara linjer att följa och gjorde det också.

Kommunisternas uppträdande i samband med rysk-tyska paktens och andra världskrigets utbrott blev en första antydan om en förändring i hotbilden. Faran för att de på egen hand skulle bedriva samhällsomstörtande verksamhet tycktes nu mindre än risken för att de i ett krigsläge skulle stödja fienden. Mot bakgrund av den obrottsliga lojalitet med Moskva-linjen som de demonstrerat låg det nära till hands att fråga om de i händelse av krig med Sovjet skulle obstruera det egna landets krigsansträngningar. Efter finsk-ryska krigets utbrott den 30 november 1939 var det många som svarade ja på den frågan. De svenska kommunisterna förklarade, såsom Moskva föreskrev, att Röda Armén gått in i Finland för att stödja Terijoki-regeringen, Finlands lagliga regering, som begärt hjälp mot upproriska vita trupper.

Kommunisternas uppträdande gav myndigheternas övervakning, som nu låg i händerna på den hemliga allmänna säkerhetstjänsten, stöd av en antikommunistisk opinionsväg. Den kampanj mot

kommunisterna som nu följde var, enligt Ny Dag-redaktören Gustav Johansson, "den hårdaste storm som kommunisterna haft att utstå". Runt om i landets kommuner enades övriga partier om att utestänga kommunisterna från nämnder och styrelser så långt konstitutionella bestämmelser tillät. Det förekom också att plenisalar demonstrativt tömdes när en kommunist fick ordet.

Från LO:s representantskap utsändes ett upprop som manade till kamp mot "demokratins dödgrävare och socialismens förrädare". Dessa måste, hette det, "isoleras och berövas allt inflytande i den svenska arbetarvärlden".

Inom arbetslivet förekom att enskilda kommunister avskedades, stängdes ute från sina arbetsplatser eller förvägrades omförordnanden på grund av att de var kända som kommunister. Inom SJ och televerket företogs förflyttningar av anställda kommunister från placeringar som ansågs vara strategiskt känsliga. 10 684 inkallade soldater skrev under en petition till regeringen med krav på utrensning av de "element ... vilka vi veta äro redo att falla oss i ryggen i fall av krig". Den mest uppmärksammade åtgärden mot kommunisterna var det arbetskompani för kommunister som var inkallat mellan december 1939 och april 1940. De inkallade var kommunister som fanns upptagna på polisens och militärmyndigheternas listor.

Bakgrunden till dessa åtgärder var givetvis skräcken för att Sverige skulle komma att dela Finlands öde och att kommunisterna då skulle gå angriparen till handa. Från militära staber i Norrbotten förklarades att kommunisterna skulle falla den egna armén i ryggen om ryssarna gick över gränsen. Rykten påstod att hela Sverige skulle sovjetiseras under ledning av en inhemsk kommunistregering och att förhoppningsfulla kommunistledare satt hemma och filade på ministerlistor. Till bakgrunden hör också det militära engagemanget för den svenska frivilligkåren till Finland och oron för att rekryteringen skulle försväras av kommunisternas propaganda.

Antikommunismen 1939-40 var alltså en effekt av vinterkriget och när det tog slut i mars 1940 bedarrade stormen. När sedan Danmark och Norge en månad senare ockuperats av Tyskland framträdde en ny hotbild. Sverige var nu inringat av Hitler-Tyskland och det var därifrån hotet kom. Hotet från Sovjet och den inhemska kommunismen tonade bort. En ytterligare förskjutning i synen på kommunisterna inträdde under våren 1941 när det började bli tydligt att den tysk-ryska pakten knakade i fogarna. Nu övergav SKP sin tidigare kritik av den svenska upprustningen och förklarade sig vara anhängare av ett starkt nationellt försvar. I slutet av maj föredrog partiets ledare i riksdagen en deklARATION för att,

som de sade "en gång för alla göra slut på föreställningen om att de kommunistiska arbetarna inte vill försvara Sverige mot främmande angrepp och mot försök att underkuva landet och beröva det dess nationella frihet". Kommunisterna var beredda att fullt och helt taga sin del av ansvaret för landets frihet och oberoende.⁹

2.2.3 Rysk-tyska krigets år

Sedan paktens mellan de två stormakterna vid midsommaren 1941 förbytts i öppet krig förändrades åter synen på kommunisterna. Men nu var bilden inte lika enhetlig. Det nya kriget exponerade en djup spricka i den politiska opinionen mellan dem som var för en viss anpassning till den tyska stormakten med sikte på en aktad ställning i framtidens Neuropa och dem som visserligen kunde acceptera enstaka eftergifter under hot men inte var beredda att långsiktigt överge centrala ideologiska värden. För de förra var represiva ingrepp mot kommunisterna ett sätt att sluta upp bakom korsståget mot bolsjevismen, för de senare var motståndet mot ingrepp en demonstration för den politiska demokratins principer.

Kraven på ingripanden mot SKP fick näring av inkommande rapporter som visade på tyskt och finskt missnöje med den svenska politiken mot kommunisterna. Många klagomål byggde på uppfattningen att Komintern förlagt ett centrum för sin verksamhet till Stockholm. Där kunde sovjetiska agenter driva sitt spel i skydd av den svenska neutraliteten och med det svenska kommunistpartiets bistånd. Dessa klagomål nådde sin höjdpunkt när riksmministern Heinrich Himmler vid midsommaren 1941 för sin regering presenterade en rapport om Kominterns verksamhet. Där förklarades att den internationella kommunismen hade ett "huvudförbindelseställe" i Stockholm hos det svenska kommunistpartiet. Detta drev, enligt Himmlers rapport, en av Kominterns "örmligaste och farligaste aktionscentraler". Partiledaren Sven Linderot beskrevs som en spindel i nätet; från Stockholm finansierade och dirigerade han sina ombud, som runt om i Europa förde den underjordiska kampen mot Tredje Riket.

Att det internationella intresset riktades mot Sverige och Stockholm var ingen tillfällighet. Sverige blev, liksom Schweiz och Portugal, i kraft av sin neutralitet en tillflyktsort för politiska flyktingar från krigförande och ockuperade stater. Inom flyktingmiljöerna utvecklades en betydande underrättelseverksamhet, med eller utan

⁹ Yvonne Hirdman, *Sveriges Kommunistiska Parti 1939-1945*, Stockholm 1974, s. 99.

samtlycke från stormakternas diplomatiska representanter i Stockholm.

Att andelen kommunister bland flyktingarna var stort är ganska givet. Kommunistpartiet var förbjudet i samtliga krigförande länder (utom Sovjet). I det neutrala Schweiz var både nazister och kommunister förbjudna sedan november 1940. I Norge var alla partier förbjudna utom Nasjonal Samling och i Danmark förbjöds kommunistpartiet efter tysk-ryska krigets utbrott.

De agenter som under krigsåren förlagt sin verksamhet till svensk mark sysslade framför allt med olika former av underrättelseverksamhet men också i någon mån med sabotage. (181 personer anhölls för verksamhet mot Tyskland för Sovjet.) Under åren 1940-1944 anhölls sammanlagt 98 personer för prosovetjisk agentverksamhet.¹⁰ Av dessa var ett antal svenskar med anknytning till den kommunistiska rörelsen. I samband med upprullningen av den s.k. Wollweber-ligan anhölls flera svenska medborgare, en del av dem med anknytning till SKP.

Någon brottslig verksamhet där SKP som organisation var berörd avslöjades dock aldrig. Ett första för allmänheten synligt tecken på att också de svenska kommunisterna löpte risk att kriminaliseras kom när tidningarna under juni/juli 1941 rapporterade om polisens misslyckade försök att kalla Sven Linderot till förhör. I augusti fick utrikesminister Günther antydningar om att tyska krav på förbud av kommunistpartiet var att vänta. För att inte intrycket skulle uppstå att Sverige handlade på kommando ville han att regeringen skulle använda sig av beredskapslagen om partiförbud. Ett förslag om att förbjuda SKP lades fram i regeringen och först efter en segdragen kamp som varade hela hösten beslöt den att avvisa förslaget.

Till bilden av antikommunismen efter det rysk-tyska krigets utbrott hör även upprättandet av nya arbetskompanier för kommunister. På försommaren 1941 hade mellan 3 000 och 3 500 kommunister krigsplacerats på 10 arbetskompanier runt om i Sverige. I juli började personal inkallas till två av dessa och i slutet av september fanns ca 70 kommunister i vardera lägret.

¹⁰ Janne Flyghed, Rättsstat i kris. Spioneri och sabotage under andra världskriget, Stockholm 1992 s. 419.

2.2.4 Efter Kominterns upplösning

Det var alltså övertygelsen att partiets djupaste lojaliteter låg hos Sovjet som under kriget dominerade bilden av den kommunistiska hotet. Det var givetvis partiledningen högst medveten om. Vid ett CK-möte i januari 1942 sade Linderot att man i debatten hade framställt SKP som ett "ryskt parti, ett parti som endast tjänstgör såsom filial i Sverige åt Sovjetunionens kommunistiska parti och sovjetregeringen". På det sättet hade man lyckats isolera partiet. Men så kanske det inte alltid skulle förbli, resonerade han, kanske det snart skulle bli "ganska fint att vara ryss".¹¹

Två år senare hade Linderots prognos slagit in. I maj 1943 hade Komintern upplösts på direktiv av Stalin.¹² Röda Arméns insatser i kampen mot Tredje Riket hade väckt allmän beundran och bilden av Sovjetunionen hade i grunden förändrats: förtryckaren hade blivit befriaren. I Sverige liksom i hela västvärlden, sköts frågan om den sovjetiska regimen totalitära karaktär åt sidan. Det viktiga var att Sovjet och väst kämpade för samma sak. Många framhöll att landet under kriget utvecklats i rätt riktning och skillnaderna mellan Sovjet och väst framstod inte längre som så stora. En fredlig samlevnad verkade inte vara något orealistiskt framtidsperspektiv.

I länder som Frankrike, Holland, Norge och Danmark spelade kommunisterna en framträdande roll i det underjordiska motståndet mot den tyska ockupationsmakten. I efterhand har det på vissa håll hävdats att det i själva verket var kommunisterna som startade de nationella motståndsrörelser som från vintern 1941-42 blev en kraft att räkna med i många tyskockuperade länder.¹³ Det är kanske en överdrift, men kommunisternas roll i motståndsrörelserna ledde till att de vid krigsslutet åtnjöt ett förut helt otänkbart anseende och att de i många länder kom att ingå i de regeringar som trädde till i samband med befrielsen.

Ur SKP:s synpunkt var upplösningen av Komintern antagligen en lättnad. Partiet hade fått ta emot kritik från Komintern (liksom från det illegala tyska kommunistpartiet) för att inte ha gjort tillräckligt i kampen mot den fascistiska fienden. En orsak till kritiken var att SKP:s i sin propaganda inte manat till aktiv antifascistisk kamp utan i stället krävt att Sverige skulle iakttaga obrottslig neutralitet i stormaktskriget. Uppenbarligen menade kritikerna också

¹¹ Werner Schmidt, *Kommunismens korta vår* s. 10.

¹² Ang. Stalins roll och motiven för Kominterns upplösning se, Werner Schmidt, *Kommunismens korta vår*, s. 4 f.

¹³ Lars Borgersrud, *Wollweber-organisationen i Norge*, Oslo 1997.

att SKP, eller dess ledande företrädare, varit alltför passiva när det gällde att ge konkret hjälp till partibröder i grannländerna, inklusive Tyskland, som med livet som insats bekämpade "Hitlerismen".¹⁴

Genom upplösningen av Komintern fick SKP helt nya möjligheter att framträda som ett nationellt parti som drev en radikal politik i de svenska arbetarnas intresse. Partiet kunde under de sista krigsåren dra nytta av ett växande missnöje med regeringens pris- och lönestoppspolitik. När pengarna tycktes räcka till allt mindre, lyssnade många till kommunisternas sifferspäckade kritik av den ekonomiska politiken. Som redan nämnts steg partiets popularitet kraftigt under de sista krigsåren.

En viktig aspekt av SKP nya framtoning var dess positiva syn på det nationella försvaret. I maj 1941 uttalade partiet, som nämnts, sitt stöd för den militära upprustningen. Efter det tyska anfallet på Sovjet krävde man att "landets alla resurser användes för att försvara den nationella självbestämmanderätten och folkets frihet". Vid 1944 års kongress krävde ledande partiföreträdare officerskårens demokratisering och rustningsindustrins nationalisering samtidigt som de fastslog att det även i framtiden var nödvändigt att landet hade ett fungerande militärt försvar.¹⁵ Den hållning till det nationella försvaret som lades fast under kriget skulle bestå under de följande decennierna.

Kommunisternas återkomst på den politiska arenan var ett hot främst mot socialdemokraterna. SAP:s första reaktion efter 1942 års val följde isolerings- och utfrysninglinjen. I ett cirkulär från partistyrelsen uppmanades partiets representanter i kommunala församlingar att inte medverka till att kommunister valdes in i nämnder och styrelser.¹⁶ Men snart insåg man att den attityden inte svarade mot situationens krav. Kommunisternas framgångar var en del av en bred radikaliseringsrörelse och, förre kommunistledaren Z. Höglund uttryckte det, så länge de höll sig till "en relativt saklig och moderat politik" hade de stora möjligheter till framgång. Gustav Möller förklarade inför partistyrelsen 1943 att det inte längre dög med någon överlägsen attityd. "Med passivitet kommer vi inte att vinna slaget." Huvudvägen att bemöta hotet från vänster var att själv segla i vänstervinden. Med *Arbetarrörelsens efterkrigsprogram* återinförde socialdemokraterna radikala krav, bland dem bransch-

¹⁴ Werner Schmidt, *Kommunismens korta vår*, s. 9 f. Schmidts framställning bygger bland annat på Kominternledaren Georgi Dimitroffs dagböcker som publicerades i Berlin 2000 samt på anteckningar i den tyske kommunistledaren Karl Mewis personarkiv.

¹⁵ Yvonne Hirdman, *Sveriges Kommunistiska Parti 1939-1945*, Stockholm 1974, s. 163-165.

¹⁶ Cirkulär 22/ 1942, Werner Schmidt, *Kommunismens korta vår*, s. 35.

socialiseringar, på den politiska dagordningen. Det låg en viss logik i att SKP i 1944 års valrörelse förklarade att det ställde sig bakom detta program och även gjorde gällande att det var de och inte SAP som var den bästa garanten för att det skulle förverkligas.

Efter valet, som ledde till att SKP:s andrakammarmandat ökade från 3 till 15, var stämningen dystert i SAP:s partistyrelse. Den kände sig tvungen ta upp frågan om ett framtida regeringssamarbete med kommunisterna. Flera talare framhöll att en "koalition åt vänster" kunde bli oundviklig. När, några månader senare, det nyinrättade svenska Gallup-institutet frågade "svenska folket" om samma sak visade det sig att en majoritet av dem som hade en åsikt i frågan var för ett kommunistiskt regeringsdeltagande.¹⁷ Det var en uppfattning som hade stöd i andra länder. I Frankrike, Belgien, Italien, Danmark och Norge ingick kommunister i de nationella samlingsregeringar som tog över makten sedan tyskarna lämnat landet.

Denna nya syn på kommunisterna var också i Sverige en effekt av en ny syn på Sovjet. En liberal Rysslandsexpert som nationalekonomen Arthur Montgomery skrev nu att det funnits "en tvingande nödvändighet" bakom Stalins hänsynslösa politik på 1930-talet. För att höja den "ryska primitiviteten" till en högre civilisationsnivå hade kollektiva tvångsåtgärder varit ofrånkomliga. Nu var detta stadium i utvecklingen överstämmande och Montgomery tvekade inte om att skillnaderna mellan Sovjet och väst höll på att krympa. Han tyckte sig ha goda skäl att hoppas att Ryssland äntligen skulle inlemmas som en naturlig del av den västliga kultursfären.¹⁸

2.3 Övervakning före 1945

Myndigheternas övervakning av socialistiska grupper och personer hade redan inletts, om än trevande, när Sveriges Socialdemokratiska Vänsterparti bildades 1917. Inom krigsmakten hade det funnits en viss polisiär verksamhet på lokal basis inriktad mot kommunister och samhällsomstörtande element sedan 1900-talets början. Ett första försök till samordning togs sommaren 1914 när generalstaben inrättade en polisbyrå med uppgift att övervaka utläningar samt personer misstänkta för brott mot rikets säkerhet. 1918 flyttades byrån över till polismyndigheterna och placerades som en självständig enhet under polismästaren i Stockholm. Uppgiften att

¹⁷ Werner Schmidt, *Kommunismens korta vår*, s. 46.

¹⁸ Peter Westlund, *Den sovjetiska gatan*. Opublicerat avhandlingsmanus, Södertörns högskola 2001.

efterspana personer som kunde misstänkas vara säkerhetsrisker fördes 1923 över till en nybildad avdelning vid Stockholms stads kriminalpolis. Där upprättades också ett register över medlemmar i kommunistiska organisationer.

I början av 1930-talet fick även andra svenska städer motsvarande polisiära enheter. Statspolisen, som bildades 1933, bedrev vid sina länsavdelningar registrering av personer knutna till politiska ytterlighetsriktningar.

Den militära övervakningen upphörde alltså 1918 men återupptogs igen mot slutet av 1920-talet. 1928 utfärdade generalstabschefen tjänstgöringsbestämmelser för en upplysnings- eller underrättelsebyrå (UB) som skulle bl.a. skulle följa och motarbeta den antimilitaristiska rörelsen. UB kom att bli centrum i ett landsomfattande nät av regionala och lokala övervakningsofficerare. UB ägnade sig åt en bred insamling av uppgifter om samhällsomstörtande organisationer och personer. Omfattande register lades upp. I en översikt från 1934 nämns ett "personalkartotek" omfattande över 100 000 personer som var kända eller misstänkta kommunister.

Genom den av regeringen i juni 1938 i hemlighet utfärdade säkerhetskungörelsen trädde den allmänna säkerhetstjänsten i funktion. I den införlivades de polisiära enheter som sysslat med övervakning av kommunister. Motsvarande militära organisation fortsatte sitt arbete vid sidan av allmänna säkerhetstjänsten (1936 Fst/und, svenska sektionen, 1942 Fst/sekt II, inrikesavdelningen)

Inom ramen för allmänna säkerhetstjänsten byggdes under andra världskriget en omfattande kontrollapparat upp. Med stöd av 1939 och 1940 års tvångsmedelslagar kunde post- och telegrafförsändelser granskas och censureras och telefonsamtal avlyssnas utan att misstanke om brott förelåg. Fram till och med juni 1945 pågick en systematisk och omfattande avlyssnings- och censurverksamhet. Postkontrollen granskade fram t.o.m. 1944 47 miljoner postförsändelser. Under tiden 1 januari 1941 till 30 juni 1945 avlyssnades över 11 miljoner telefonsamtal. Verksamheten var till stor del riktad mot det kommunistiska hotet, uttytt som såväl Sovjetunionen som SKP.

Den 10 februari 1940 gjorde säkerhetstjänsten en landsomfattande razzia mot kommunistiska organisationer och enskilda kommunister. Med stöd av en särskild förordning om transportförbud förlorade samtliga kommunisttidningar från den 21 mars 1940 rätten att distribueras med allmänna transportmedel. Samma år antog riksdagen en fullmaktslag om partiförbud.

I säkerhetstjänstens arkiv samlades stora mängder upplysningar om personer som på ett eller annat sätt deltagit i det hemliga kriget. Många av dessa var kommunister, en del dömdes för olovlig under rättelseverksamhet, andra föll för en tid i glömska. Men uppgifter om aktiviteter under kriget skulle spela en stor roll i den framtida bedömningen av enskilda kommunisters farlighet. Omkring 1953 gick man inom polisen systematiskt igenom centrala meddelarakter från krigsåren och förtecknade namn på där förekommande personer.¹⁹

¹⁹ 15:660, vol. 3, SÄPO innehåller ett registerutdrag med följande lydelse: "Förtrolige meddelaren "Jonsson" har under tiden 1933 - 1944 fortlöpande lämnat upplysningar om kommunistisk verksamhet i Sverige, även om Komintern. LP Lindroth har 1953 gått igenom handlingarna och förtecknat en del namn på personer, intressanta vid ett studium av eventuell kommunistisk verksamhet vid den tiden." "Jonssons" rapporter återfinns i vol. XII:52. SÄPO (gamla arkivet).

3 "SKP-komplexet" - en presentation

I det följande presenteras flertalet av de organisationer som enligt polisen ingick i "SKP-komplexet".

Beskrivningen av "komplexets" beståndsdelar är inte likformig. När det gäller partiet, som är den självklara huvudaktören i sammanhanget, ligger tyngdpunkten på den ideologiska utvecklingen sedd i ett internationellt perspektiv. Avsikten är att översiktligt teckna den allmänna bakgrund mot vilken övervakningen ägde rum och att karakterisera de element i partiets ideologi som kunde motivera övervakning. Framställningen bygger på tidigare litteratur. Till frågan om hur säkerhetstjänsterna bedömde den ideologiska utvecklingen återkommer vi när övervakningens resultat redovisas (kap. 3, Resultatet, Hotet)

Vad gäller ungdomsförbundens utveckling har det förefallit överflödigt att gå in på de ideologiska frågorna; ungdomarna följde moderpartiet under de år som här står i centrum, d.v.s. 1945 – 65. Tyngdpunkten har i stället lagts på ungdomsförbundens ganska okända organisatoriska utveckling, som här översiktligt tecknas med stöd delvis av deras egna arkiv, delvis av sakakterna i SÄPO:s arkiv.

För vänskapsförbunden ges kortfattade data om deras organisatoriska utveckling. Uppgifterna är hämtade ur sakakterna i SÄPO:s arkiv. De sammanlagt 182 företag som enligt polisen hade, eller kunde antas ha, samband med SKP beskrivs här ytterst kortfattat, med sikte på att presentera de viktigaste firmorna och arten av deras förbindelser med östblocket. Som redan nämnts förekommer partiföretagen i SKP/VPK:s protokoll (se ovan not 2), men i detta sammanhang har det förefallit tillräckligt att utnyttja de mer övergripande uppgifter som finns i SÄPO:s arkiv.

3.1 SKP/VPK:s ideologiska utveckling

3.1.1 Inledning

De politiska organisationer som säkerhetstjänsterna skulle övervaka p.g.a. att de ansågs hysa brottsliga avsikter skilde sig från andra misstänkta genom att de offentligt redovisade sina avsikter. De ordnade regelbundet debatter som mer eller mindre uttryckligt belyste just de för övervakarna intressanta frågorna. Efter debatterna fattade de beslut enligt majoritetsregeln och resultatet fördes in i program, som trycktes och spreds till den intresserade allmänheten. Vad gäller SKP handlade dess återkommande programdebatter i mycket hög grad om frågor som på ett eller annat sätt kunde belysa partiets samhällsfarlighet. Hur ställde sig partiet egentligen till att göra uppror eller på annat sätt hota den lagliga ordningen? Om partiet övertog regeringsmakten skulle det då respektera grundlagens bestämmelser om allmänna och fria val och om yttrande-, mötes- och näringsfrihet? Hur starka var egentligen partiets band till Sovjetunionen och de andra socialistiska staterna? Kunde man misstänka att de var så starka att partiet i en krigssituation skulle svika sina nationella plikter.

Den ursprungliga anledningen till att SKP övervakades var, som nämnts, att partiets företrädare offentligt uttalade åsikter och prognoser som innebar att de var beredda att upphäva den demokratiska ordningen eller svika sina nationella plikter. Som sektion av Komintern hade SKP antagit ett program som från 1928 bl.a. förklarade att borgarnas våld mot proletariatet endast kunde mötas av proletariatets våld i syfte att slå sönder den borgerliga statsapparaten inklusive armén, domstolarna, polisen, byråkratin och parlamentet. En ny statsform, proletariatets diktatur, skulle under ett övergångsskede upprättas, och i den skulle borgerligheten tills vidare berövas sina politiska rättigheter. Politisk och opinionsbildande verksamhet skulle ledas av partiet. Vid den Kominternkongress där det nya programmet antagits hade man talat om att kommunister inte längre borde ta avstånd från försvaret utan hellre söka anställning där, dels för att vinna sympatisörer, dels för att skaffa sig mili-

tär utbildning.²⁰ Det nya programmet gällde fram till Kominterns upplösning 1943 och under den perioden fanns alltså i princip ingen tvekan om partiets deklarerade farlighet. Sedan är det en annan fråga om partiet verkligen hade viljan och, framför allt, förmågan att förverkliga sitt revolutionära program.

Under perioden efter 1943 är saken desto mer komplicerad. När bandet till Komintern klippts av gällde det för partiet att formulera ett eget nationellt politiskt program. Det visade sig snart att det var svårt att enas om innehållet och partiet kom i själva verket att under perioden fram till 1975 föra en praktiskt taget kontinuerlig debatt om sitt eget program. Den debatten kom i stor utsträckning att handla om ur farlighetssynvinkeln centrala frågor. Dessa farliga frågor kan sammanfattas i tre begrepp: *vägen till socialismen*, *proletariatets diktatur* och *den proletära internationalismen*. Debatten kring dessa frågor pågick under drygt tre decennier och lade beslag på en betydande del av partiets intellektuella energi.

Den följande redovisningen är indelad i fem kronologiska avsnitt. För varje avsnitt ges en summarisk redogörelse för utvecklingen inom den internationella kommunismen, stämningarna i Sverige samt programdebatten inom SKP.

Frågan om hur säkerhetstjänsterna uppfattade partiets ställningstagande och hur de påverkade deras bedömningar av dess farlighet redovisas i avsnitt 4.3.1.

3.1.2 Kommunismens korta vår (1943 – 47)²¹

Som nämnts innebar de sista krigsåren en dramatisk omsvängning i synen på Sovjetunionen. För de nationella kommunistpartierna öppnades därmed nya möjligheter: plötsligt var de välkomna i den nationella gemenskapen. Deras eget tänkande åren efter Kominterns upplösning anslöt till folkfrontsideologin. Fascismen var huvudfienden som skulle bekämpas genom samverkan mellan alla progressiva krafter. Till dem räknades inte bara socialdemokraterna utan även anti-fascistiska element inom borgerligheten. Folkfrontsideologin var anpassad efter de behov som gällde under kampen mot Hitler-tyskland men visade sig användbar även för att möta efterkrigstidens problem. I den radikala atmosfär som då rådde med föreställningar om omvälvningar av samma art som präglat

²⁰ Kommunistiska Internationalens program, återgivet efter Jörgen Holmberg, *Folkmakt, folkfront, folkdemokrati. De svenska kommunisterna och demokratifrågan 1943-1975*. 14f.

²¹ Rubriken på detta avsnitt efter Werner Schmidt.

ären efter första världskriget hade kommunisternas krav och planer en helt annan verklighetsförankring än tidigare. Runt om i det befriade Europa vann de nationella kommunistpartierna starkt stöd från väljarna. I flera länder bildades nu breda koalitionsregeringar, ofta med kommunister på viktiga poster.

Inom SKP vidtog nu förberedelserna för att skaffa sig ett eget program. Dittills hade ju Kominterns program gällt också för den svenska sektionen. Arbetet gick stegvis. Partiet lät snart förstå att SAP:s program av 1920 skulle ligga till grund för diskussionerna och i juni 1943 beslöt det vid en rikskonferens att antaga ett *Förslag till grundval för diskussion om program för ett marxistiskt enhetsparti*. Vid SKP:s kongress i maj 1944 antogs utan större debatt ett kort program med titeln *Grundsatser för Sverges Kommunistiska Parti*.

Liksom andra kommunistpartier i Europa utformade SKP nu en nationell väg till socialismen. Med den enade arbetarklassen som politisk motor skulle ett nytt samhälle ta form präglad av planerad hushållning och välfärd för de breda folklagren. I en kommentar till 1944 års grundsatser förklarade Hilding Hagberg att en fredlig väg till socialismen var önskvärd. Men han underströk att valet av medel var beroende av "kapitalisternas styrka och motstånd". Arbetarklassen skulle inte avstå från att använda tvång eller våld om så visade sig nödvändigt.

Men var det inte självklart att borgarklassen skulle göra motstånd? Frågan om den fredliga vägen verkligen var möjlig var ämnet för diskussionsinlägg som publicerades i Ny Dag och Vår Tid. Partiets ekonomiske expert C. H. Hermansson skrev i maj 1946 i ett underlag för partiets föredragshållare att en fredlig övergång till socialismen var en realistisk möjlighet. Skälet till denna optimism var framför allt arbetarklassens styrka: den utgjorde ensam omkring 60% av landets produktiva befolkning och tillsammans med småbönderna och städernas mellanskikt var den en överväldigande majoritet. Den svenska vägen till socialism skulle grunda sig på uppslutning från en stabil folkmajoritet. Människornas egna subjektiva viljor uttryckta i fria val skulle forma majoriteten.

Går man vidare och frågar om detta också innebar en principiell uppslutning bakom demokratin som politisk metod är det svårare att ge ett klart svar. I materialet från 1946 finns klara avståndstaganden från "statskupper utförda av en minoritet". Men det finns också formuleringar som andas en instrumentell syn på frågan, d.v.s. man är för majoritetsvägen för att den är enklare och säkrare. Någon klar bekännelse till de demokratiska spelreglerna som överordnad norm finns inte.

Frågan om *proletariatets diktatur* diskuterades i samband med antagandet av 1943 års *Förslag till grundval*, men nu omdöpt till "en demokratisk statsmakt under arbetarklassens ledning". Det nya begreppet täckte samma innehåll men utan att ge tillfälle till förvanskningar. Inte minst socialdemokrater hade, menade man, framställt proletariatets diktatur som demokratins motsats "medan det ju i verkligheten erbjuder en långt mer avancerad demokrati än den som den borgerliga demokratin bjuder".²²

Varje statsmakt var för marxismen en form av diktatur. Först i det statslösa kommunistiska samhället skulle människorna vara fria. När proletariatets diktatur ersatte borgarklassens diktatur togs ett nödvändigt steg mot slutmålet. Ur folkstyrelsens synvinkel var det ett steg framåt i det att minoritetens dominans ersattes med majoritetens. Det var det SKP ville framhålla genom den nya terminologin.

Men terminologiskiftet fäste också uppmärksamhet på att SKP rörde sig med ett demokratibegrepp som inte ställde de formella reglerna för politiskt beslutsfattande i centrum utan de sociala och ekonomiska realiteterna. Likhet i ekonomiska och sociala villkor sågs som ett demokratiskt värde i sig och dessutom som en förutsättning för att alla skulle kunna tillgodogöra sig de politiska och juridiska rättigheterna.

Den proletära makten i den nya statsformen innebar att "rätten till utsugning" skulle upphävas genom att storföretagande i privat regi avskaffades. I övrigt skulle styrelsen i landet utövas med hänsyn till nationella förhållanden. Inga polisiära ingrepp skulle förekomma i Sverige och den borgerliga demokratins fri- och rättigheter skulle under socialismen inte bara bevaras utan även byggas ut.

Flerpartisystemet kunde behållas om revolutionen genomförts på demokratisk väg. Men i det låg inget egenvärde; det önskvärda var att befolkningen kom fram till att endast ett parti behövdes. Efter en socialistisk revolution skulle ingen förnuftig människa vilja stödja ett parti som vill återinföra det gamla förtrycket. Den beslätade frågan om det skulle vara möjligt att återinföra kapitalismen om en majoritet av befolkningen så önskade, avfärdades som befängd. Historien följer sina givna lagar och de lämnar inget utrymme för steg tillbaka i utvecklingen. Ett kapitalistiskt samhälle kan inte återvända till feodalismen och lika litet kan ett socialistiskt samhälle återvända till kapitalismen.

²² Cit. från uttalande av Hilding Hagberg vid partikonferens 20-22 juni 1943, efter Werner Schmidt, *Kommunismens korta vår*, s. 53.

"Proletärer i alla länder, förenen eder!" var mottot för Marx' Kommunistiska Manifest av 1848 och tanken på en intim samverkan mellan den radikala arbetarrörelsens företrädare i olika länder hade förts vidare av Lenin och fått sitt organisatoriska uttryck i Komintern. Med Kominterns täta koppling till Moskva kom *den proletära internationalismen* i praktiken att bli en fråga om att försvara Sovjetunionen, socialismens fädernesland och den första arbetarstaten. Det förhållandet förändrades inte när Komintern försvann ur bilden. SKP lade ner stor möda på att linjera upp en svensk väg till socialismen men såg det ändå som en självklar uppgift att försvara Sovjetfolken och deras ledare. Sovjet förkroppsligade enligt Hilding Hagberg socialismen och utgjorde beviset för att den kunde utvecklas från vetenskap till handling.

I partiets tidskrift *Vår Tid* tillbakavisades kritik av Sovjet. Arthur Koestlers uppgifter om massdeportationer beskrevs som alltför otroliga för att kunna tas på allvar. Framför allt betonades de materiella framsteg som uppnåtts genom planhushållning. I dem såg man också en väg till demokrati. Den handlade nämligen om att uppnå socialt likaberättigande. Kunde den proletära diktaturen uppnå denna sociala jämlikhet så förverkligade den också det väsentliga i demokratin.

Också kritiken mot den sovjetiska valproceduren och enpartistystemet avvisades, bl.a. med argumentet att eftersom det saknades antagonistiska klasser fanns inga politiska skiljelinjer och då var det också onödigt med flera kandidater att välja mellan.

Till det som inger en känsla av osäkerhet ur den nationella, liberala demokratins synvinkel hör också tendensen att undvika normativa frågor. Den vetenskapliga marxism-leninism som präglade det övergivna Kominternprogrammet anlade överhuvudtaget inga normativa synpunkter; den beskrev en oundviklig utvecklingsprocess; borgarklassens diktatur skulle störtas och proletariatet gripa makten, ett socialistiskt samhälle skulle skapas och i det skulle så småningom klasskillnaderna utplånas, statsmakten dö bort och den proletära diktaturen ersättas av den fulländade kommunismen. Man kan säga att det för den marxistisk-leninistiska ortodoxin var främmande att tillskriva de hävstänger som historien nyttjade för att driva på denna utveckling några negativa eller positiva egenvärden. Kunde den parlamentariska demokratin föra proletariatet till makten var den "nyttig" men behövde för den skulle inte uppfattas som något i sig gott.

3.1.3 Kominformåren (1947 – 53)

När Kominform bildades i Warszawa i september 1947 togs ett viktigt steg mot det som skulle bli kalla krigets bipolära världsordning. Medlemmar i den nya organisationen var de sju statsbärande partierna i östblocket med det sovjetiska kommunistpartiet (SUKP) i spetsen samt de franska och italienska partierna. Kominform var aldrig ämnat som en världsomspännande kommunistisk rörelse som Komintern utan snarare som en organisation för att hålla samman och samordna politiken i kommunismens kärnländer. Den deklarerade utgångspunkten var att världen nu var uppdelad i två antagonistiska block.

Men också de kommunistiska partier som stod utanför den nya organisationen kom snart att ta del av försvaret av den utveckling som gjort ca 70 miljoner européer till medborgare i sovjetdominerade kommuniststater. Mönstret var att kommunister intagit strategiskt viktiga poster i de nationella samlingsregeringar som tagit över efter det tyska sammanbrottet. I kraft av sina positioner och med stöd av Röda Armén hade de kunnat placera kommunister eller samarbetsvilliga krafter på ledande poster inom politik, förvaltning, försvaret och organisationsväsendet. Nästa steg i processen var att det socialdemokratiska partiet slogs samman med det kommunistiska till ett enhetligt arbetarparti. Övriga partier reducerades till skenorganisationer. Till sist övergavs den "borgerliga demokratin" valprocedur med konkurrerande listor från olika partier och ersattes av en ordning med enhetslistor upprättade av arbetarpartiet. Oppositionen förbjöds.²³ Teoretiskt beskrevs den nya politiska ordningen i dessa stater som *folkdemokratier*, vilket betraktades som en ny statsform, en övergångsform på vägen mot kommunismen.

Innebörden av utvecklingen i Östeuropa blev fullt tydlig för åskådarna i väst genom händelserna i Tjeckoslovakien i februari/mars 1948. När det folkliga stödet för kommunisterna minskat och socialdemokraternas attityd till samarbete hårdnat inträffade en regeringskris, sannolikt arrangerad av de kommunistiska ministrarna. Resultatet blev att alla icke-kommunister försvann från regeringen och sedermera från alla betydande politiska och administrativa poster. Dramatiken nådde sin höjdpunkt med utrikesminister

²³ Håkan Holmberg, *Folkmakt, folkfront, folkdemokrati. De svenska kommunisterna och demokratifrågan 1943-1977* s. 20f.

Jan Masaryks död den 10 mars, genom mord eller självmord är oklart. Händelserna i Prag spred djup oro runt om i Europa.

I Skandinavien steg temperaturen när president Paasikivi i slutet av februari fick ett brev från Stalin med förslag att Finland skulle ingå en försvarspakt med Sovjetunionen på samma sätt som tidigare Rumänien, Ungern och Bulgarien gjort. Stämningarna lugnades när det i april visade sig att ryssarna gick med på en fördragstext som i stort sett följde de finska förslagen. I Oslo spreds uppgifter om att även Norge skulle få ett liknande "erbjudande" och i både Helsingfors och Köpenhamn ryktades om en förestående kommunistisk kupp.

När sommaren kom hade de värsta farhågorna lagt sig men kvar i minnet fanns känslan av att ett tredje världskrig varit på väg och att Europa hukat i skuggan av den sovjetiska stormakten. Kvar stod också bilden av dramatisk kamp för enighet och likriktning i det kommunistiska lägret. I juni 1948 uteslöts Jugoslavien ur Kominform eftersom landets ledning, enligt Moskvas uppfattning, hade brutit med klasskampsteorin genom att inte göra skillnad på småbönder och "kulaker", hade underlåtit att betona arbetarklassens ledande roll och låtit partiet överlämna den ledande rollen i samhällsutvecklingen till folkfronten. Så småningom presenterade Kominform "bevis" för att "Tito-klicket" samarbetade med det fascistiska lägret.

Nu startades en jakt på "titoister" och nationella avvikare i övriga länder knutna till Sovjetunionen. Det började med Rajk i Ungern som dömdes och avrättades i september 1949 och slutade med Slansky i Tjeckoslovakien som avrättades i december 1952. Där emellan genomfördes en rad processer mot kommunistfunktionärer runt om i Östeuropa. I de övergripande ideologiska frågorna betonades inom Kominform de linjer som gällt under Komintern-tiden, vilket alltså innebar en utmaning mot de partier som i den nationella självständighetens namn lanserat avvikande uppfattningar.

I Sverige liksom i andra västländer innebar den nya världspolitiska konjunkturen en ny helomvändning i synen på de inhemska kommunisterna. När risken för krig med Sovjetunionen tycktes överhängande framstod de inhemska kommunisterna som ett hot mot landets självständighet. Stämningarna från vinterkriget kom tillbaka och kommunisterna blev åter varg i veum. DN med chefredaktören Leif Kihlberg i spetsen angav tonen med en serie ledarar-

tiklar där huvudtesen var att kommunisterna bedrev ett systematiskt subversivt arbete riktat mot Sveriges nationella suveränitet. Artiklarna presenterades 1950 i bokform under den talande titeln *Den ryska agenturen i Sverige*. "Vi är ånyo inne i ett beredskapsskede..." förklarade Kihlberg i förordet och sammanfattade därmed mycket av tidens anda under Kominforms och Koreakrigets år.

Också socialdemokratiska *Morgon-Tidningen* publicerade en artikelserie där SKP:s landsförrådiska karaktär var huvudbudskapet. Författare var Paul Björk, då facklig sekreterare på SAP:s expedition. Han förklarade att SKP var ett parti vars ledning i allt lydde de order som kom från Moskva. Skulle en dag valet stå mellan att försvara Sverige eller Ryssland skulle de ledande kommunisterna icke tveka ett ögonblick. För dem var Ryssland fosterlandet.

Särskilt underströk han beroendet av Komintern och partiets följsamhet gentemot de skiftande signaler som därifrån utsänts. Man hade pläderat för klasskamp under 1920-talet, för enhetsfront underifrån i antifascismens tecken under 1930-talet. Efter rysk-tyska paktens i september 1939 hade kampen mot nazismen avblåsts; istället varnade man för den västliga kapitalismens hegemoniska avsikter och yrkade på förstäelse för Tysklands ockupation av Norge och Danmark. Men när Hitlers trupper i juni 1941 tågade mot Moskva manade SKP åter till samling av demokratiska krafter mot det fascistiska barbariet.²⁴ Björk tog också upp frågan om partiets finansiering. Han gjorde en kalkyl över inkomster och utgifter och kom fram till att partiet, lågt räknat, hade ett årligt underskott på 690 000 kronor. Utan att säga det klart ut lämnar han läsaren med det bestämda intrycket att underskottet på ett eller annat sätt täckts av Moskva.²⁵

Stämningarna återspeglades i SKP:s valresultat. Från 11,2 % vid 1946 års val sjönk de till 6,3 1948 och 4,9 1950.

För SKP:s del kom den ideologiska debatten under dessa år i hög grad att handla om att bekämpa oppositionen mot partiledningens nationella kommunism. Oppositionen var numerärt inte överväldigande men hade i borgarrådet i Stockholm Set Persson en skicklig och respekterad företrädare med många personliga sympatisörer.²⁶ Den sovjetiska kampanjen mot titoismen gav honom vind i seglen och han kunde inhösta en viss framgång när partiledaren

²⁴ Paul Björk, *De fjärrstyrda*, Stockholm 1950, s. 3-7.

²⁵ *Ibid.*, s. 11-17.

²⁶ Ang. Set Perssons ställning se rapporter från källa "Johan". Se även Sven Landin, *Uppbrott från stalinismen. Till en socialism med mänskligt ansikte*. Borås 1973, s. 18 f.

tog avstånd från vissa inslag i sina tidigare uttalanden. Men dessa gällde inte synen på den fredliga vägen. Mot Set Perssons värtaliga protester vidhöll partistyrelsen att marxismen inte utesluter att proletariats maktövertagande kan ske utan inbördeskrig. När det kommunistiska manifestet talar om en våldsam omstörtning, så skall det, förklarade man, inte uppfattas bokstavligt; det väsentliga är att det rör sig om en stor och genomgripande förändring av ett samhälle.

Denna fredliga linje präglade också 1953 års partiprogram "Vägen till socialismen" som fastslog att

[f]örändringar i vårt lands inre förhållanden måste ske i enlighet med folkets vilja och icke påtvingas genom ingripande utifrån. Den sociala frigörelsen måste vara de arbetandes eget verk.

Där förklarades också att partiet, liksom hela svenska folket, vill "en fredlig omdaning av samhället och kommer med kraft hävda folkets demokratiska rättigheter gentemot alla som motsätter sig dess vilja." Å andra sidan sade programmet att man måste räkna med att storfinanserna kunde komma att med våld försöka återta makten. Den underförstådda meningen var uppenbarligen att det i ett sådant läge var legitimt att svara med våld. Jämfört med 1944 års grundsatser var talet om den fredliga vägen nedtonat men partiet höll fast vid att den i princip var möjlig.

Också när det gällde *proletariatets diktatur* företrädde Set Persson en ortodox linje. Det gällde att inte vika från ett vältetablerat begrepp bara för att det vållade missförstånd. Man borde i stället undervisa om dess rätta innebörd. Linderot och Hermansson vidhöll en mer pragmatisk hållning till detta pedagogiska problem. Deras resonemang följde närmast linjen: kallar vi vårt mål för proletariats diktatur kommer vi aldrig att nå det. Vanliga människor förknippade begreppet med fascistisk diktatur eller någon annan form av "terroristisk maktutövning" mot folket.

På båda dessa punkter lyckades Set Persson skapa en intensiv debatt och partiledningen tvingades precisera sina ståndpunkter. Resultatet av debatten blev också mycket entydigt. I en avgörande omröstning vid 1953 års kongress fick Perssons linje ingen röst förutom hans egen. Han reste sig, lämnade kongressen och partiet.

Uppgårelsen med den ortodoxa marxism-leninism som Set Persson företrädde innebar inte ett avståndstagande från den *proletära internationalismen*. Att SKP stod upp för länderna i östblocket

syntes på det teoretiska planet i uttolkningarna av begreppet "folkdemokrati", alltså den nya statsform som etablerats i Östeuropa. Uttolkningarna varierade något men vanligen sågs det som en variant av *proletariatets diktatur*, och därmed som en ny, högre form av demokrati som folket skapat i sin kamp mot storfinansen.

I den dagspolitiska debatten ställdes solidariteten med Sovjetunionen på svåra prov under dessa år av militant antikommunism. SKP kom dock att snarast hårdare än tidigare knyta sin propaganda till Sovjet och dess satellitstater. Den kommunistiska pressen ägnade stor uppmärksamhet åt SUKP och Stalin och framhöll Sovjetunionen som det land som nått längst i social och ekonomisk utveckling och som den internationella kraft som starkast stödde proletariatets intressen. Också i partiets programdebatt fanns en mycket framträdande strävan att formulera sina ställningstaganden, även de som i grunden var nationella och självständiga, med hänvisning till marxism-leninismens klassiker. Tydligt framträdde detta i C. H. Hermanssons kommentar till programförslaget inför 1953 års partikongress, där han på punkt efter punkt visade att programkommissionen vägletts av Stalins *Socialismens ekonomiska problem i Sovjetunionen*.²⁷

Till det som, utöver försvaret av Sovjet och östblocket, bidrog till att isolera partiet var att det undvek entydiga deklARATIONER till försvar för den borgerliga demokratin. Visst kunde man deklarerat att den betecknade ett framsteg och var värd att försvara men inte utan att tillägga att den mest var en formell fasad som dolde djupa brister och orättvisor. I en "folkdemokrati" däremot skulle de demokratiska rättigheterna försvaras, utbyggas och fördjupas så att tryckfriheten inte bara var en formell möjlighet att göra sin röst hörd utan också en realitet i levande livet. Demokratin måste ha ett innehåll av social och ekonomisk jämlikhet för att kunna förverkligas. Denna observans på skillnaden mellan form och innehåll var dock, som Jörgen Hermansson påpekat, inte konsekvent. På tal om den svenska demokratin framhöll partiet, fullt rimligt, att klasskillnaderna hindrar den politiska jämlikheten från att förverkligas. Den sovjetiska författningen från 1936 framställdes däremot gärna som ett demokratiskt ideal utan någon upplysning om att i det fallet verkligheten hade än mindre med lagens bokstav att göra.

Liksom under den tidigare perioden följde SKP:s hållning till sin politiska omgivning en sorts folkfrontsstrategi. Man sökte samar-

²⁷ C. H. Hermansson, *Vår Tid* nr 1/1953 s. 8.

bete, framför allt med socialdemokrater. Men samarbetsinvi-terna riktade sig inte längre till partiets ledning utan till vanliga medlemmar och kända vänstersocialdemokrater. Från våren 1953 låg tonvikten helt på enhet underifrån, vilket bl.a. innebar enhetligt uppträdande på första maj, undanskjutande av partiskiljande frågor i det fackliga arbetet och överhuvudtaget praktisk politik med inriktning på konkreta reformer till arbetarklassens bästa.

Samtidigt försökte man få kontakt med radikala element inom den socialdemokratiska ledningen. Mot SAP:s ledning och dess politik stegrades däremot kritiken. Partiet anklagades för att ha svikit de löften som givits i arbetarrörelsens efterkrigsprogram och för att ha retirerat för reaktionens tryck. Kritiken skruvades upp ytterligare efter 1948 års valförlust. Hösten 1949 tog partistyrelsen initiativ till en ideologisk kampanj som bland annat förkunnade att SAP befann sig i ett tillstånd av ideologisk "förruttnelse".

3.1.4 Avstalinisering (1953 – 62)

Stalins död i mars 1953 följdes av en delvis orolig övergångsperiod innan en ny ledning med Nikita Chrustjov i spetsen hade etablerats i Moskva. Att kommunismens folkliga stöd var svagt visades genom en rad strejker och demonstrationer runt om i Östeuropa. Regimen i DDR skakades av upproret i Östberlin 1953. Den politik som så småningom växte fram gav dock löften om en lugnare atmosfär i stormaktspolitiken. Den nya ledningen i Moskva vinnlade sig om att tina upp de frusna relationerna med omvärlden och tog viktiga steg i den riktningen genom att utrymma Österrike 1955 och medverka till att en österrikisk stat med garanterad neutralitet kunde upprättas. Samma år kom meddelandet att Sovjetunionen i förtid skulle återlämna Porkkala-basen utanför Helsingfors. Dessutom åkte Chrustjov till Belgrad och bilade konflikten med Tito. Därmed kom Kominform, som lett kampen mot "Tito-fascismen", att bli överflödigt.

Ett viktigt bidrag till en ny atmosfär i världspolitiken gavs av SUKP:s 20:e kongress i februari 1956. Den tog avstånd från Kominforms antagonistiska världsbild och uttalade sig i stället för fredlig samexistens mellan länder från de båda systemen. Sådana teser hade hävdats tidigare även om vikten av att undvika en militär konfrontation inte framhävts lika starkt. Hotet om en global kärnvapenkatastrof fick sitt tydliga avtryck i den utrikespolitiska doktrinen. Nu förklarades också att socialismen kunde nås längs olika

vägar och för första gången uttalade SUKP officiellt att den fredliga vägen var möjlig.

Men den stora sensationen vid kongressen ägde rum bakom lyckta dörrar och blev inte känd i västvärlden förrän några månader senare. Det visade sig då att Chrustjov i ett hemligt tal gått till angrepp mot personkulten under Stalins tid och avslöjat att hela befolkningsgrupper utsatts för terror och att politiska motståndare drabbats av svåra förföljelser inklusive skenrättegångar och avrättningar. Han visade också på allvarliga felsteg i den praktiska politik som förts under Stalins ledning.

Chrustjovs avslöjanden var ett grundskott mot Sovjets ställning som socialistiskt föregångsland och undergrävde den sovjetiska modellens ställning i kommunistblocket. Under sommaren och hösten reste breda befolkningsgrupper i Polen och Ungern krav på långtgående förändringar i den politiska ledningen. I Polen kunde ordningen återställas av den inhemska partiledningen, men i Ungern tappade partiet greppet om utvecklingen med följd att sovjetiska trupper ingrep. Med deras hjälp stoppades resningen och förhållandena i Ungern kunde "normaliseras".

De nya signalerna från Moskva hade släppt loss separatistiska krafter som Chrustjov knappast räknat med och han sökte nu vägar att återupprätta Sovjetunionens ledande ställning i den kommunistiska världen. Lösningen blev en kommunistisk världskonferens 1957 som dels erkände att det fanns många vägar till socialismen, dels slog fast Sovjetunionens ledande roll. Men året därpå började konflikten med Peking att växa för att snart vara det stora hotet mot Moskvas dominans. Vid nästa konferens som hölls 1959 slöt visserligen 80 nationella kommunistpartier upp bakom Moskvas paroller, men Kina fanns inte på plats och dess vapendragare Albanien vägrade skriva under resolutionen. Också vid SUKP:s 22:a kongress 1960 var motsättningen till Kina en huvudfråga och åter var det albanerna som utvecklade kritiken. Den handlade i hög grad om att de ideologiska riktlinjer som lanserats 1956 var ett svek mot klassiska marxist-leninistiska teser. Kina och Albanien upp bakom Kominterns program från 1928 bl.a. i fråga om vägen till socialismen. Men kongressen förklarade att den demokratiska parlamentarismens väg var möjlig. Samtidigt upprepades formeln om SUKP:s ledande roll och solidariteten mellan de socialistiska broderpartier-na.

Avstaliniseringens år var för SKP år av fortsatt marginalisering i svensk politik. Väljarsympatierna fortsatte att sjunka för att vid 1958 års kommunalval vara nere vid 3,4 %. Medlemstalet var vid 1955 års kongress nere vid ca 25 000. Det innebar en halvering sedan 1948.

På det ideologiska planet var bilden mer splittrad. Förhandlingarna och resolutionerna vid den 20:e partikongressen kunde ge SKP en känsla av att vara föregångsmän. Där hade Chrustjov förklarat att den *fredliga vägen till socialismen* numera var möjlig och att arbetarklassen kunde erövra en stabil majoritet i parlamentet och förvandla det till ett redskap för den verkliga folkviljan, alltså teser som det svenska partiet mer eller mindre emfatiskt hävdade sedan 1944. Partiet bekräftade sitt ställningstagande genom att 1957 och 1961 ansluta sig till de deklARATIONER som antagits vid de två Moskvakongresserna. Fortfarande upprepades den vanliga reservationen att man inte kunde garantera att de reaktionära klasserna skulle acceptera fattade beslut utan att gripa till våld. Men, förklarade C. H. Hermansson 1961, de svenska kommunisterna anser "att det i Sverige existerar reella möjligheter att gå över till socialismen utan väpnat uppror och inbördeskrig".

Principerna om arbetarklassens dominans och dess förtrupps, d.v.s. partiets, ledande ställning var giltiga, men begreppet *proletariatets diktatur* var fortfarande tabu. Inte heller talades om *proletär internationalism*, men däremot om "solidaritet med arbetarklassens strävanden och erövringar i kampen för demokrati och socialism i andra länder". Till dessa erövringar hörde oktoberrevolutionen. Sovjetunionen hyllades fortfarande som föregångsland och föredöme. Genom att ansluta sig till 1960 års MoskvadeklARATION accepterade partiet SUKP:s dominerande inflytande i internationella frågor.

SKP arbetade tidvis intensivt med sina programfrågor under dessa år men förändringarna i de här aktuella frågorna blev inte stora. Vid 1957 års kongress tillsattes en programkommission med direktiv att formulera ett nytt program med den fredliga samexistensen och den fredliga vägen till socialismen som centrala punkter. Kommissionen arbetade under stora svårigheter och kunde vid 1961 års kongress endast prestera en Programförklaring där direktivens ståndpunkter upprepades. Men det viktigaste som hände under dessa år var att det inom partiet formulerades två tydliga alternativ till de gällande formuleringarna i programmet. Det ena gällde

vägen till socialismen. Sven Landin drev i programarbetet uppfattningen att partiet borde klart och tydligt och på normativa grunder bekänna sig till den demokratiska och parlamentariska vägen. Partiet borde alltså förklara inte bara att den vägen var möjlig och önskvärd utan också att den av ideologiska skäl var den enda tänkbara. Också SKP borde bekänna sig till den parlamentariska demokratin som överideologi.

Det andra alternativet gällde förhållandet till Sovjet. Det var framför allt C. H. Hermansson som nu argumenterade för att partiet borde befria sig från den "sovjetiska ryggsäcken". När Chrustjovs hemliga tal blivit känt ansåg han att det borde leda till en genomgripande debatt inom partiet och i ett tal i november 1956 sade han att varken Sovjets väg eller de "folkdemokratiska" ländernas väg var lämpliga för Sveriges del. Det fanns företeelser i dessa länder som inte hörde hemma i ett socialistiskt Sverige. Han kritiserade också rättsövergreppen under Stalins tid och framhöll att de var resultatet av ett helt system av tankesätt och institutioner som legat som en död hand över parti och stat.

Men dessa alternativ hade ännu begränsat stöd inom partiledningen. Brytningen mellan två förhållningssätt återspeglades i det uttalande som partiet gjorde i november 1956 i anledning av Sovjets ingripande i Ungern. Där hette det först att partiet anslöt sig till principen om icke-inblandning, d.v.s. "principen att inget land, med trupper eller på annat sätt, bör söka påverka den inre utvecklingen i ett främmande land". Det såg ju ut som ett bestämt avståndstagande från Röda Arméns inmarsch, men i fortsättningen av uttalandet förklarades tvärtom att "sovjettruppernas inblandning i Ungern emellertid främst måste ses mot bakgrund av den akuta krigsfara, som belyses av Englands, Frankrikes och Israels anfallskrig mot Egypten". Partiet vidhöll sin obrottsliga uppslutning kring den proletära internationalismen.

Motsättningarna tog sig uttryck i det interna arbetet bl.a. genom ett brev till CK i september 1962 där Sven Landin och Yngve Johansson krävde att nya krafter skulle släppas in i de centrala partiinstanserna och att partiskolan i Bad Doberan skulle avvecklas. De klagade också över att partiets ståndpunkter i utrikespolitiska frågor dikterades, i enlighet med 1960 års Moskva-deklaration, av vad berörda broderpartier anförde utan hänsyn till uppfattningen bland svenska arbetare. Ställningstagandet till Berlin-muren anfördes som

exempel. De menade att detta ständiga försvar av broderpartierna var att missförstå den socialistiska internationalismen.

Till stor del utspelades debatten mellan partiets olika falanger inför öppen ridå. I september 1963 inbjöd CK till allmän diskussion under samlingsrubriken Kongress 64. Ny Dag, Arbetartidningen och Norrskensflamman fylldes med inlägg. Ett av de mest uppmärksammade, undertecknat av 29 unga kommunister, publicerades i SvD och Expressen den 15 oktober 1963. I november publicerade Ny Dag ett inlägg av Landin med krav att Moskva-deklarationen skulle sägas upp, att partiet skulle bekänna sig till det demokratiska styrelseskicket, att all organiserad fraktionsverksamhet inom fackföreningarna skulle avlysas samt att ingen beslutande instans skulle bestå av en majoritet av funktionärer. Debatten, som alltså pågick hela hösten 1963, visade att kraven på förnyelse var starka och den obrottsliga troheten mot Moskva under kraftig beskjutning, men också att motsättningarna på alla punkter var starka.

3.1.5 Modernisternas år (1963 – 68)

Åren kring 1960-talets mitt präglades av en fortgående splittring av den internationella kommunismen. Sprickan mellan Moskva och Peking blev allt djupare. Det kinesiska kommunistpartiet (KKP) bekämpade energiskt Chrustjovs revisionism. I de kinesiska ledarnas ögon var teserna om fredlig samlevnad och en fredlig väg till socialismen bedräglig opportunist. Åkallande Kominternprogrammet förklarade de att all klasskamp var oförsonlig och våldsam. Chrustjov försökte svara med att sammankalla en ny världskonferens för att brännmärka den kinesiska "vänsteravvikelsen". Men det var ett fäfängt försök i ett läge där Togliattis och det italienska kommunistpartiets (PCI) teser om fullständig autonomi för de nationella kommunistpartierna vunnit bred sympati. Intresset för samverkan sjönk ytterligare efter avpolletteringen av Chrustjov 1964. År 1966 kunde de franska, spanska och italienska partierna för första gången enas i en protest mot den politiska repressionen i Sovjet, som då offentligt demonstrerades genom rättegången mot författarna Sinjavski och Daniel. I officiella sovjetiska dokument fanns nu en klar tendens att tona ned både den fredliga samexistensen och den fredliga vägen till socialismen.

Sprickorna i den sovjetiska hegemonin skapade utrymme för ett försiktigt experimenterande med näringslivets organisation i flera länder i Östeuropa. I Jugoslavien vidareutvecklades systemet med arbetarråd och självförvaltning, i Kadars Ungern vidgades utrymmet för halvprivat företagande inom jordbruk, småföretag och handel. Men det fanns gränser för vad som kunde accepteras. När reformerna i Tjeckoslovakien inte bara gällde ekonomin utan även yttrandefriheten och arbetsformerna i parti och parlament vaknade misstänksamheten hos ledningen i Moskva. När demonstranter och politiker i Prag krävde än mer långtgående förändringar fann den att experimentet gått för långt. Den 21 augusti 1968 gick Warszawa-paktens trupper in i Tjeckoslovakien. Inmarschen fördömdes av praktiskt taget alla kommunistpartier i Västeuropa.

Under dessa år blev tredje världen ett begrepp i den politiska debatten i västvärlden och utvecklingen i Asien och Latinamerika följdes med nytt intresse. Den kinesiska kulturrevolutionen motogs på sina håll med entusiasm och lanserades som ett globalt alternativ till den sovjetiska modellen. Castros revolution på Kuba blev mönsterbildande för flera kommunistiska rörelser i Latinamerika samtidigt som Trotskijs idéer väcktes till liv och bildade grunden för nya partibildningar. Denna splittring av den internationella kommunismen lämnade inte de västeuropeiska kommunistpartierna oberörda. Framför allt de mindre partierna drabbades av inre strider och utbrytningar, orsakade främst av växande sympatier för de kinesiska linjerna.

Behovet av ny politisk profil blev uppenbar för SKP genom 1962 års kommunalval där partiets väljarandel sjönk från 4,5 till 3,8%. Valnederlaget blev inledningen till en förnyelsedebatt. *Modernisterna* inom partiet kunde nå bred anslutning och de vann en viktig framgång när C. H. Hermansson 1964 valdes till partiledare efter Hilding Hagberg. Vid 1964 års kongress tillsattes ytterligare en programkommission. Dess förslag, kallat Socialistiskt alternativ, antogs vid 1967 års kongress.

Det nya i 1967 års program beträffande *vägen till socialismen* och frågan om *proletariatets diktatur* var att den demokratiska och parlamentariska vägen inte beskrevs bara som önskvärd och möjlig utan också som den enda acceptabla. Partiet accepterade nu som de övriga riksdagspartierna demokratin som överideologi. "Vi går demokratin väg och den tänker vi inte vika ifrån", deklarerade den nye partiledaren. Han förklarade också att om hans parti hade re-

geringsmakten men fick en majoritet emot sig i allmänna val så skulle det givetvis omedelbart avgå. Partiet övergav sin historiefilosofiskt grundade linje att i programmet endast uttala empiriska teser om vad som skulle eller kunde hända. I likhet med de andra partierna deklarerade man nu sin anslutning till bestämda politiska normer. Ny ideologisk inspiration kom från Gramscis tankar om hegemoni genom inflytande över människors medvetande och från den unge Marx' humanistiska filosofi.

Också frågan om den *proletära internationalismen* kunde nu avgöras i den nationella demokratins tecken. För många framstod den "sovjetiska ryggsäcken" som en av huvudorsakerna till partiets stagnation. En talare vid 1967 års kongress, L. Gustafsson, påpekade att partiet inte uppfattades som svenskt och att det var lätt att se varför: "Vi försvarar hängivet allt som sker i det socialistiska lägret och tar mycket ensidigt ställning till de internationella tvistefrågorna. Vi har alltid ansträngt oss att förklara och försvara alla små detaljer och episoder i den stora utveckling som pågår i Östeuropa." En annan debattör menade att partiets företrädare alltför ofta sökt komma ifrån obehagliga frågeställningar om tillståndet i de socialistiska länderna genom "tigande, svammel och svar av typ goddag-yxskaf".

I det nya programmet betonades partiets rötter i en svensk politisk kultur. Nu blev det också slut på vanan att utnyttja de existerande socialistiska länderna som förebilder i partiets propaganda. Det förekom t.o.m. att de fick tjäna som negativa exempel och att de kritiserades för att inte uppfylla de ideal som förbands med socialismen. Resorna till Moskva, för utbildning eller semester, upphörde och partiets skola i Bad Doberan i Östtyskland lades ner. Överhuvudtaget svalnade intresset för östblocket. Engagemanget riktades i stället mot kriget i Vietnam och utvecklingen i tredje världen.

En för landets säkerhet ovidkommande, men för partiets inrikespolitiska ställning avgörande punkt i modernisternas inlägg gällde ställningen till socialdemokratien. I tidigare program hade noterats det långtgående reformarbete inom det kapitalistiska samhällets ram som genomförts under socialdemokratins ledning. I programskriften *Socialistiskt alternativ* hävdades i stället att reformerna haft föga effekt. Klasstrukturen var orubbad, inkomstklyftorna hade ökat och låginkomstproblemet förvärrats. Ekonomisk och industriell demokrati var ännu avlägset.

Till bilden av den kommunistiska programdebatten hör också i högsta grad att modernisternas linje hade sina mycket bestämda kritiker. Tre grupper av opponenter kunde urskiljas.

Traditionalisterna i programdebatten hade sitt starkaste stöd i Norrbottendistriktet och deras främste företrädare var förre partiledaren Hilding Hagberg. De höll fast vid den instrumentella synen på frågan om vägen till socialismen och minoriteternas rättigheter efter proletariatets maktövertagande; de ansåg att den fredliga och demokratiska vägen var framkomlig och trodde att maktutövningen skulle kunna ske utan våld och förtryck. Men de ville inte formulera sig i normativa vändningar om detta.

Den största skillnaden gentemot modernisterna gällde dock den "sovjetiska ryggsäcken". Att slänga den på soptippen var otänkbart för traditionalisterna. De höll fast vid att Sovjetunionen var ett strålande exempel på socialismens landvinningar och att oktoberrevolutionen markerade övergången till en ny epok i mänsklighetens historia. I fråga om relationerna till socialdemokratin ville de fortsätta att spela rollen som vänliga pådrivare och tog avstånd från modernisternas kritik.

Högeroppositionen inom partiet representerades av ett fåtal personer som snart (1968) skulle gå över till socialdemokratin: Henning Nilsson, Rolf Utberg och Sven Landin. Deras invändningar gällde främst att bekännelserna till demokratin inte gick tillräckligt långt. Landin hade som medlem i programkommissionen hävdat att programmet borde innehålla uttryckliga avståndstaganden från begreppet proletariatets diktatur och en redogörelse för FN:s deklaration om de mänskliga rättigheterna. Högeroppositionen delade modernisternas syn på Sovjet men tog avstånd från deras kritik av socialdemokraterna.

Vänsteroppositionen företrädades främst av göteborgarna Nils Holmberg och Knut Senander och Uppsala-akademikern Bo Gustafsson. De stod för en återgång till de marxist-leninistiska principer, vilka nu försvarades av Kina. Vad gällde revolutionens former menade de att alla vägar måste hållas öppna och att man i propagandan måste betona att en våldsamt revolution kunde bli aktuell. En överbetoning av den fredliga vägen vore en fara för den kommunistiska världsrörelsen. Den parlamentariska vägen betraktade vänsteroppositionen som helt orealistisk. Riksdagen skulle aldrig bli ett verktyg för revolutionen. Och när en revolutionär situation förelåg fanns det inte tid att följa omständliga och byråkratiska

procedurer. Massorna skulle utse en ny regering som skulle sätta sig över alla de lagar "kapitalisterna skapat för att hindra snabba och revolutionära förändringar". Om den nya revolutionära regeringen förklarade de vidare:

Den upplöser och sänder hem den gamla tvåkammarriksdagen, ger monarken hans betyg och slutavlöning och förordnar om val av en helt ny, av alla gamla reaktionära bestämmelser obunden enkammarriksdag.

Alltså: den våldsamma vägen är den mest sannolika och den parlamentariska utesluten: ett strikt empiriskt/instrumentellt betraktelsesätt, ingen principiell demokratism.

Vad gäller samarbete med andra kommunistiska partier hävdade vänsteroppositionen att man borde ta avstånd från revisionismen inom SUKP, men i övrigt hylla den proletära internationalismens principer. Att samarbete med den inhemska socialdemokratin var uteslutet behövde knappast nämnas.

Efter partikongressen 1967 kom stora delar av denna Kinainspirerade opposition inom SKP att, tillsammans med medlemmar i Clarté och FNL-rörelsen, bilda en ny organisation: Kommunistiska Förbundet marxist-leninisterna (KFML).

Modernismens år kring 1960-talets mitt var alltså en period när partiet gjorde den demokratiska socialismen till sin officiella ideologi samtidigt som det, liksom de flesta europeiska kommunistpartier, drabbades av inre strider, fraktionsverksamhet och utbrytningar.

3.1.6 Nyleninism och gammelkommunism (1968 – 1977)

Warszawa-paktstruppernas invasion i Prag i augusti 1968 följde en tankelinje som senare fick namnet Bresjnev-doktrinen. Den gick ut på att socialismen var en och odelbar och att kriteriet på socialism var kommunistpartiets ledande roll och vidare på att alla socialistiska länder hade en förpliktelse till solidaritet med den existerande socialismen. Den marxistiska historiefilosofin förutsade en obehaglig utveckling från stadium till stadium och det fick helt enkelt inte hända att historien tog ett steg tillbaka. En mer praktisk orsak till invasionen var givetvis att det tjeckiska experimentet lätt kunde bli

inledningen till en allmän flykt från kommunismen i hela östblocket.

Invasionen blev som nämnts föremål för kraftig kritik från de flesta västeuropeiska kommunistpartier. Samtidigt var det oklart vilka konsekvenser kritiken hade för den allmänna synen på SUKP. Det fanns en kluvenhet i inställningen som illustrerades av den tredje kommunistiska världskongressen 1969. Många av de deltagande partierna grep tillfället att kritisera invasionen och de flesta tog ställning för PCI:s tankar om polycentrism och avvisade Bresnev-doktrinen. Men genom sitt blotta deltagande hade de ändå uttryckt någon sorts rudimentär samhörighet med SUKP.

I vissa partier följde också en period av utrensningar av medlemmar som kritiserat inte bara inmarschen utan även sovjetsamhället som sådant.

Ändå måste den dominerande tendensen sägas vara en växande självständighet gentemot Moskva. Tendensen fick sitt mest slagkraftiga uttryck i den s.k. eurokommunismen. Det var främst de italienska, franska och, så småningom, det spanska partiet som förknippades med detta begrepp, som stod för nationell självständighet men också för en strategi för socialismens genomförande i utvecklade kapitalistiska länder. En viktig utgångspunkt för den strategin var att den borgerliga demokratins institutioner skulle bevaras. De tre partierna upprepade ofta att socialism, frihet och demokrati bildade en odelbar helhet. Dessa teser bekräftades vid den europeiska kommunistkonferensen i Östberlin sommaren 1976 och vid det s.k. eurokommunistiska toppmötet i Madrid 1977.

Också 1975 års Helsingforsavtal kom att bidra till undermineringen av SUKP:s hegemoni. Avtalet utgjorde den internationella avspänningspolitikens höjdpunkt. Sovjetunionen fick sin länge eftersträlvade garanti för att de gränser som dragits efter andra världskriget skulle respekteras. Samtidigt förband landet sig att respektera mänskliga rättigheter och grundläggande friheter inklusive tanke-, samvets-, religions- och trosfrihet. Med det åtagandet som grund bildade dissidenter runt om i Sovjet och östblocket s.k. Helsinki Watch Groups som registrerade och påtalade brott mot de mänskliga rättigheterna.

För SKP (från 1967 VPK) innebar 1967 års program inget slut på striderna inom partiet. Att de ledande Kinavännerna (Gustafsson, Holmberg) bröt sig ur och startade eget (KFML) var inte nog för att skapa enighet i partiet. Hösten 1968 var det framför allt traditionalisterna som anmälde missnöje. En minskad besöksfrekvens i Moskva kunde de kanske acceptera, men när Hermansson efter

inmarschen i Prag krävde att Sverige skulle bryta de diplomatiska förbindelserna med Sovjet fann de måttet rågat.

Med inmarschen i Tjeckoslovakien bröts också partiets uppåtgående trend i väljaropinionen. Med 3,0 % var 1968 års valresultat ett av de sämsta i partiets historia. När partiet åter samlades till kongress 1969 var en kraftsamling med sikte på comeback vid 1970 års val ledningens mål. Men de olika fraktionerna kom till kongressen väl förberedda för strid och för partiledaren var det en dryg uppgift att skapa "någon djävla ordning" i sitt parti.

1969 års kongress visade att modernisterna redan förlorat greppet om debatten i partiet. Tongångarna i debatten var vid 1960-talets slut helt andra än de som hörts vid decenniets mitt. Nyväns-tern orienterade sig mot leninismen och anklagade partiledningen för att den låtit sig luras av illusionerna om den borgerliga demokratin. Den krävde revision av programmet och genomdrev ändringar i partiets handlingsprogram. Nu beslöts också att tillsätta en permanent programkommission, som fortlöpande skulle följa samhällsutvecklingen och bearbeta programfrågor.

I januari 1972 presenterade programkommissionen ett förslag till nytt program för partistyrelsen. Det var en återgång till den beskrivande "vetenskapliga" stilen, fri från viljeyttringar eller normativa inslag. Mycket av den marxistiska terminologin hade också återkommit.

Men traditionalisterna kritiserade förslaget för att det helt negligerade frågan om den fredliga *vägen till socialismen*. I den slutliga skrivningen förklarades dock att den fredliga vägen var i folkflertallets intresse men att den härskande klassen inte skulle ge upp sina privilegier frivilligt. Partiet skulle verka för att vapen ej behövde användas, förklarade Jörn Svensson i debatten, men några garantier för ett fredligt förlopp kunde inte ges. Frågan om revolutionens förlopp lämnades helt öppen.

Det är uppenbart att det inom VPK vid denna tid rädde stor oenighet om hur vägen till socialismen skulle se ut. Den traditionalistiska, Moskvatrogna falangen betonade att en fredlig och parlamentarisk väg var möjlig. Jörn Svensson låg däremot närmare KFML:s linje och såg den parlamentariska vägen till socialismen som osannolik.²⁸

Vad gäller *proletariatets diktatur* understryks i 1972 års partiprogram att samhällsomvandlingen skall bäras upp av en "målmed-

²⁸ Håkan Holmberg, *Folkmakt, folkfront, folkdemokrati*, s. 190-192, Jörgen Hermansson, *Kommunism på svenska?*, s. 284-285.

veten och handlingskraftig folkmajoritet". Däremot angavs inte att denna folkmajoritet med nödvändighet måste avspeglas i sammansättningen av parlamentet. Tvärtom förklarades att "det borgerliga samhällets maktcentrum har aldrig varit parlamentet". I stället sades arbetsplatserna vara "den ekonomiska och politiska kampens viktigaste frontavsnitt".

I programmet förklarades vidare att "en revolutionär regering kommer att stödjas av en majoritet i folkrepresentationen såsom ett av uttrycken för den målmedvetna och handlingskraftiga folkmajoritet som en sådan regering baserar sig på". Däremot sades inte att den revolutionära regeringen skulle *föregås* av någon sådan majoritet i "folkrepresentationen".²⁹ Över huvud taget framstår det som oklart vad som avsågs med "folkrepresentationen". Att ordet "riksdag" konsekvent undveks antyder dock att det inte var denna församling som avsågs.

Modernisterna hade brutit med det tidigare mönstret av osjälvständighet och på den punkten skedde ingen förändring. Dock återinfördes i 1972 års program begreppet "den proletära internationalismen" men det sades att denna "respekterar och försvarar varje folks nationella självbestämmanderätt".

Traditionalisterna däremot ansåg att programmet borde deklarerat att de socialistiska staterna var det internationella proletariats största landvinning och en huvudkraft i kampen för socialism och fred. Men den tanken vann inte gehör och vid 1981 års kongress presenterades ett längre uttalande "För demokrati och socialism", som framhöll att de inskränkningar i de demokratiska fri- och rättigheterna som präglade de socialistiska länderna var ett för socialismen främmande element. VPK fann sig tvunget att konstatera att de socialistiska länderna snarast gjorde det svårare att övertyga om att ett socialistiskt Sverige verkligen var önskvärt.

Men när detta uttalande gjordes, hade traditionalisterna redan lämnat partiet. 1975 hade deras kandidat Rolf Hagel besegrats i partiledarvalet av Lars Werner och 1975 hade de utträtt ur VPK och bildat Arbetarpartiet Kommunisterna (APK) med Norrskensflamman som partiorgan.

Sammanfattningsvis kan sägas att även partiprogrammen från 1972 och framåt innebär en klar anslutning till demokratiska värden som åsikts-, organisations- och yttrandefrihet. Däremot vägrade

²⁹ *Partiprogram för Vänsterpartiet kommunisterna*. Antaget på 23:e kongressen 26-29 oktober 1972.

partiet länge att ansluta sig till principen att en revolutionär omvandling endast kunde ske fredligt och efter majoritetsbeslut i Sveriges Riksdag. I VPK:s år 1980 framställda studiekurs *Marxistisk teori för politisk handling* utvecklades frågan om revolutionens former på följande sätt:

En del frågar sig: Kommer det ändå till sist att bli frågan om ett väpnat uppror? Kommer revolutionen att bli våldsam? Kommer det att bli en blodig revolution? Vad kommer att ske? Detta är naturligtvis svårt att förutse. Revolutionens former kan variera mycket och de är i hög grad beroende av styrkeförhållandena mellan klasserna.³⁰

Det poängterades dock att en revolution alltid innebar "en våldshandling såtillvida att man genom revolutionen med tvång berövar ett härskande fåtal dess privilegier". I slutändan var frågan om våld "beroende av de våld som borgarklassen är beredd och har förmåga att tillgripa". I studiekursen betonades dock framför allt osäkerheten om hur det hela skulle gå till:

Det är emellertid inte möjligt att veta vilka former ett revolutionärt maktövertagande kommer att anta. Det är inte möjligt att i förväg bestämma med vilka medel revolutionen kommer att genomföras. Lenin påpekade en gång träffsäkert "att det är det samma som att samla staben och bestämma strategin innan man har samlat trupperna".³¹

Den principiella anslutningen till idén om en parlamentariskt förankrad revolution kom först i 1987 års partiprogram. Övergången till socialismen beskrevs här på följande sätt:

En fredlig, demokratisk samhällsomvandling sker genom att en folkmajoritet vinnas och bär fram en riksdag och regering, som har till uppgift att med folkets stöd fatta och genomföra de beslut som överför storfinansens ägande och makt till folket, som ger grundvalen för verklig folkmakt på alla samhällslivets områden. Denna makt har till uppgift att forma en stat som skall

³⁰ *Marxistisk teori för politisk handling*. Studiekurs utarbetad av Vänsterpartiet kommunisterna. VPK & Arbetarkultur, Stockholm 1980, s. 162.

³¹ Ibid.

värna och utveckla demokrati och socialism.³²

Proletär internationalism försvann nu också som begrepp ur parti-programmet och ersattes av skrivningar om att det gällde att "främja samverkan mellan alla de krafter som är engagerade i kampen mot imperialismen".³³

3.1.7 Avslutning

Så länge SKP var en sektion av Komintern gällde förhållandevis klara riktlinjer för det inre arbetet. Det fanns i stort sett alltid en auktoriserad linje i både utrikes- och inrikespolitiska frågor. Visst kunde den linjen väcka kritik och opposition men kritikerna ställdes för eller senare inför valet mellan att ge med sig eller lämna partiet. Att uppfatta partiet som monolitiskt var, åtminstone på sikt, riktigt.

När Komintern upplöstes 1943 uppmuntrade Moskva de forna sektionerna att intaga en nationell, försvarsvänlig linje i antifascismens tecken. SKP antog också ett eget program i nära anslutning till socialdemokratin. Den nationella linje som utvecklades under andra hälften av 1940-talet innebar att partiet uttalade att en fredlig väg till socialismen var möjlig. I studiematerial från 1946 tas klart avstånd från "statskupper utförda av en minoritet". Där talas också om att den svenska vägen till socialism skall grunda sig på stöd från en stabil folkmajoritet. När det gäller beskrivning av den statsform som följer efter den socialistiska revolutionen talas nu inte längre om "proleteriatets diktatur" utan om en "demokratisk statsmakt under arbetarklassens ledning". Men varken i fråga om vägen till socialismen eller om den nya statsformen kan man tala om någon principiella bekännelse till demokratin som överideologi. Resonemangen har snarare karaktär av empiriska slutsatser utifrån en marxistiska vetenskapssyn än av normativa föreskrifter. Den fredliga vägen och den demokratiska ordningen framstår som möjliga framtidsscenarier men inte som oundgängliga krav.

De nya linjerna ifrågasattes efter Kominforms bildande och de nya krav på samordning och ortodoxi som då utgick från Moskva. Men mot Set Perssons energiska motstånd bekräftades de i stort sett vid 1953 års kongress. När så SUKP:s kongress 1956 förklara-

³² *Partiprogram*. Antaget av Vänsterpartiet Kommunisternas 28:e kongress 23-27 maj 1987, s. 29.

³³ *Ibid*, s. 41.

de att den fredliga vägen till socialismen var möjlig kunde det svenska partiet känna sig som föregångare och det upprepade också under de följande åren sitt ställningstagande. Nu restes också inom partiet krav på att det klart och tydligt och på normativa grunder skulle bekänna sig till den demokratiska och parlamentariska vägen. Den uppfattningen var ingalunda oomstridd inom partiet men fick genom valet av C. H. Hermansson till partiledare 1964 övertaget inom partiet. Den fick fullt genomslag i 1967 års program. Liksom övriga riksdagspartier bekände sig VPK till demokratin som överideologi.

I början av 1970-talet gjorde sig nyleninistiska tankar gällande inom partiet och präglade också utformningen av 1972 års program. Den "vetenskapliga", beskrivande stilen återinfördes och de normativa inslagen tonades ned. Fortfarande sägs dock att samhällsomvandlingen skall bäras upp av bred folkmajoritet. Hur denna skall komma till uttryck är dock inte alldeles klart och i internt studiematerial understryks att den svenska författningen inte låter folkflertalets mening komma till uttryck. Det skulle dröja till 1987 innan programmet utan reservationer uttryckte partiets anslutning till den existerande parlamentariska demokratin.

Den proletära internationalismen var länge liktydigt med solidaritet med Sovjetunionen, socialismens fädernesland och den första arbetarstaten. Moskva uppmuntrade efter Kominterns upplösning de nationella kommunistpartierna till självständighet, men med Kominforms bildande och kampanjen mot "titoismen" krävdes åter rättning i ledet. Under Hilding Hagbergs tid som partiledare 1951-64 utmärktes partiledningen av en obrottslig trohet mot Sovjetunionen och dess satellitstater.

I partiets press återgavs och försvarades de sovjetiska ställningstagandena i internationella frågor och stort utrymme ägnades åt att hylla socialismens framsteg både i dess fädernesland och i de övriga kommunistiska länderna. Händelserna 1956 – Chrustjovs hemliga tal och Röda Arméns intåg i Ungern – sädde tvivel på de gamla lojaliteterna kunde ändå inte hindra att SKP uttalade sin förståelse för den sovjetiska politiken.

Någon påtaglig förändring inträffade inte förrän i början av 1960-talet. Från olika håll inom partiet krävdes nu att kontakterna med öststaterna skulle begränsas och det ständiga försvaret av deras politik upphöra. Hermansson hörde till dem som tidigast argumenterat för att partiet skulle befria sig från den "sovjetiska ryggsäcken" och sedan han valts till partiledare inleddes en helt ny hållning. I 1967 års program framhölls partiets rötter i svensk politisk kultur

och i propagandan upphörde man helt med att framhålla de existerande socialistiska länderna som förebilder. I stället kritiserades de för att inte uppfylla socialismens ideal.

Inte heller i detta avseende ledde den nya linjen från 1964-67 till ett totalt och definitivt brott med det gamla. Lars Werner var under sin tid som partiledare (1975-1993) mer benägen än sin föregångare att framhålla gemenskapen med de socialistiska länderna. Samtidigt var det under hans tid (1977) som Norrbottenfalangen beslöt att lämna partiet inte minst på grund av att den fann att denna gemenskap spelade allt för liten roll i partiets politik.

Det ihärdiga försvaret av Sovjet hade en starkt begränsande effekt på SKP:s möjligheter att spela en roll i svensk politik. Att SKP med stöd av en folklig majoritet skulle kunna genomdriva radikala förändringar var otänkbart så länge partiet förknippades med ett land och en regim som de flesta såg som den militära och ideologiska huvudfienden.

Hur skulle då överhuvudtaget socialismen kunna förverkligas i Sverige? I den interna debatten, som på denna mer konkreta nivå knappast var livlig, framträder ett par skilda tankegångar. Sven Lindrot sade i en debatt 1943 att det krävdes "en varaktig försämring i massornas läge" för att "reformismen i deras hjärnor" skulle likvideras. Han menade att de senaste årens standardförbättringar hade passiviserat människorna och att endast om kapitalismen rådde in i en allvarlig kris skulle de kunna spurras till handling.³⁴

En annan tanke kan ha varit att livet i Sovjet och satellitstaterna så småningom skulle utveckla sig på ett sådant sätt att alla iakttagare skulle erkänna socialismens överlägsenhet och kräva att den infördes också i Sverige.³⁵ I båda fallen blir slutsatsen att den svenske kommunisten inte kunde göra mycket annat än att vänta och hoppas. Detta drag av främlingskap i nuet är framträdande i partiets självförståelse i synnerhet under de tunga åren från 1948 till 1964.

³⁴ Werner Schmidt, *En kritisk diskussion av kommunisternas efterkrigsstrategi*, otryckt manus, Södertörns Högskola 2002, s. 2f.

³⁵ Se om detta C.H. Hermansson, *Kommunister, Andra boken*, Sthlm 1980, s. 310 f. (Intervju med Lars Herlitz.)Inlred

3.2 Ungdomsförbundet - Från SKU till MLK 1945-1970

3.2.1 Inledning

Den kommunistiska ungdomsrörelsen i Sverige räknar sina anor tillbaka till 1903 då det *Socialdemokratiska Ungdomsförbundet* (SDUF) bildades. Vid partisplittringen 1917 lämnade större delen av ungdomsförbundet moderpartiet och kom att utgöra kärnan i det nybildade socialdemokratiska vänsterpartiet. År 1921 bytte ungdomsförbundet namn till *Sveriges Kommunistiska Ungdomsförbund* (SKU) som anslöts till den kommunistiska ungdomsinternationalen.

Den 26-27 januari 1946 samlades SKU:s förbundsstyrelse till överläggningar i Stockholm. Mötet var det första på förbundsstyrelsenivå sedan krigsslutet. På dagordningen stod som en viktig punkt att konfirmera SKU:s anslutning till Demokratisk Ungdoms Världsfederation (DUV) som just bildats i London. Det gällde nu att "mobilisera ungdomen" för att förverkliga det program som antagits i London. Som främsta uppgift ställdes "en utrensning av de fascistiska elementen i vårt land". Den svenska ungdomen "måste utbildas av demokratiska officerare" menade ledningen inom SKU.³⁶ Under sommaren höll SKU sin 20:e kongress med runt 200 internationella gäster.

Under våren 1948 började registreringen av kommunister komma igång igen och nya anvisningar för personalkontrollen utfärdades den 30 juni 1948. I och med det kalla krigets framväxt ökade också problemen för det svenska kommunistpartiet att göra sig gällande på den nationella partiarenan. Det vid krigsslutet röststarka och optimistiska SKP hade i början av 1950-talet reducerats till ett parti med endast omkring 4-5 % av väljarkåren bakom sig. Av de drygt 50 000 svenskar som år 1948 innehåft medlemsbok i SKP fanns 1951 bara drygt 34 000 kvar.³⁷ Partiets tillbakagång var "allvarlig" som partisekreteraren Fritjof Lager konstaterade i sitt anfö-

³⁶ Ny Dag 28/1 1946, Folkviljan 8-14/2 1946. Klipp i akt 15:1211 löpnr 1, SÄPO.

³⁷ Jfr Schmidt, Werner: *Övervakningens målobjekt: Svenska kommunisterna som femte kolonn, potentiella landsförrädare och sannolika spioner*. Opublicerad expertrapport till Säkerhetstjänstkommissionen, s. 9-10.

rande inför den 15:e partikongressen.³⁸ För ungdomsförbundet var situationen ännu värre. Under de gångna åren hade SKU i det närmaste halverats. Från 13 000 medlemmar 1948 till något över 7 000 1951.

Kunskapen om den avsevärda minskningen i SKU:s medlemsantal var vid den 15:e partikongressen 1951 inte ny för partiledningen. Frågan hade behandlats i SKP:s arbetsutskott i början av 1950 varvid uppmärksammats "ungdomsförbundets särskilda svårigheter". Arbetsutskottet antog då en resolution med huvudsyftet att "undersöka och klarlägga orsakerna till förbundets fortgående tillbakagång".³⁹ I april 1950 beslutade arbetsutskottet vidare om olika stödåtgärder för att hjälpa ungdomsförbundet. Bl.a. lämnades ekonomiskt bidrag till SKU för att klara avgiften till ABF.⁴⁰ Under hösten 1950 förbereddes också genom en av partiet tillsatt kommitté hur ungdomsfrågan skulle behandlas på partiets 15:e kongress.

3.2.2 DU byggs upp - SKU avvecklas

Idén om ett icke partibundet "demokratisk ungdomsförbund" var 1951 inte helt ny inom SKU och SKP. Tanken hade lanserats på SKU:s kongress 1944 samt i en artikel av Axel Jansson i partiets tidskrift *Vår Tid* nr 8 1945.⁴¹ Det var dock först vid partiets 15:e kongress i mars 1951 som frågan på allvar fördes upp på SKP:s agenda. Sedan partisekreteraren Lager presenterat de dystra siffrorna över partiets och ungdomsförbundets medlemsutveckling framträdde SKU:s förbundsordförande, Urban Karlsson, och talade om de problem och möjligheter som partiet och ungdomsförbundet stod inför. SKU hade blivit "isolerat från ungdomsmassorna", hade för få medlemmar och fungerade helt enkelt för dåligt. I det kalla krigets Sverige år 1951 hade kopplingen till kommunistpartiet blivit en alltför svår och tung börda att bära. Enligt Urban Karlsson resonerade ungdomen som så, att gick man med i SKU så hade man tagit ställning för SKP vilket "naturligtvis [var] en svårighet i dagens situation". Vad partiet behöver, fortsatte Karlsson, är en ungdomsorganisation som verkligen kunde vinna inflytande och leda ungdomen.

³⁸ Kongressprotokoll med bilagor 1951. Fritjof Lagers anförande 23/3 1951. A 1 A:6. VPK:s arkiv. ARAB.

³⁹ SKP:s AU-protokoll 13/1 1950. A 3:5 VPK:s arkiv. ARAB.

⁴⁰ SKP:s AU-protokoll 14/4 och 20/4 1950, 9/1 1950. A 3:5 VPK:s arkiv. ARAB.

⁴¹ Holmberg, *Håkan: Folkmakt, folkfront, folkdemokrati. De svenska kommunisterna och demokratifrågan 1943-1977*. Uppsala 1982, s. 32.

SKU:s förbundsordförande pekade här på det framgångsrika arbete som bedrivits inom SKV. SKV hade på några år ryckts upp från att ha varit en allmänt vänsterorienterad eller vänsterliberal organisation med ett hundratal medlemmar till en kommunistdominerad organisation som samlade drygt 2000 kvinnor i sina led. Karlsson kunde också peka på utländska förebilder för den organisation han och partiledningen ville skapa. I Östtyskland hade enhetspartiet SED lyckats skapa en icke partiansluten ungdomsorganisation kallad *Freie Deutsche Jugend*. I Finland hade kommunisterna byggt upp en DU-organisation med 30 000 medlemmar. I Sverige hade visserligen gjorts ett halvhjärtat försök redan 1944 då SKU:s kongress fattade beslut om att ombilda förbundet till "en bred demokratisk massorganisation". Av detta hade dock blivit intet. Tiden var nu kommen att omsätta detta i praktiken och i Luleå hade man redan på försök bildat en DU-klubb som på några månader samlat nästan dubbelt så många medlemmar som den gamla SKU-klubben.

I planeringen ingick också att knyta kontakter med ungdomar inom idrottsrörelsen. Genom denna skulle man vinna intresserade för att delta i Världsunngdomsfestivalen i Berlin som skulle äga rum i augusti 1951. För festivalen hade fastställts att minst 700 svenska ungdomar skulle delta varav minst en tredjedel skulle hämtas utanför SKP/SKU. Bland deltagarna i festivalen skulle man också kunna vinna ungdomar för arbete och medlemskap i DU var tanken. I vanlig ordning hade man redan satt samman en initiativkommitté till Berlinfestivalen:

...bestående av socialdemokrater, partilösa författare och konstnärer, nykterhetsungdom och religiösa ungdomar, som deklarerar som sin uppfattning att ungdomens kontakt över gränserna är nödvändig och nyttig för fredens bevarande.⁴²

Det var uppgiften att bygga upp DU som nu var ungdomsförbundets huvuduppgift förklarade Urban Karlsson. Detta betydde inte att man glömt bort arbetet med att stärka SKU. En medlemskampanj hade inletts i februari och skulle pågå till i maj. Även här fanns det internationella förebilder att hänvisa till:

För oss så måste det avgörande och vägledande vara de ord som Maurice Thorez [yttrade] på ett CK-plenum i Frankrikes

⁴² Kongressprotokoll med bilagor 1951. Urban Karlssons anförande. A 1 A:6. VPK:s arkiv. ARAB.

Kommunistiska Parti, där han citerade Dimitrov och säger bestämt och entydigt: "Vi har gillat och gillar alltjämt omformandet av det kommunistiska ungdomsförbundet till en bred och partilös organisation".⁴³

Komintern hade visserligen lagts ned 1943 och till Kominform hade SKP inte anslutits. Den gamle kominternledaren Dimitrov var dock fortfarande 1951 en auktoritet vars ord man gärna hänvisade till, kanske främst av symboliska skäl som ett sätt att samla partiet. Urban Karlsson avslutade sitt anförande med en mening riktad till SKP:s 15:e kongress.

Med utgångspunkt från de stora frågorna för den unga generationen, så ställer vi här frågan om skapandet av ett demokratiskt partilöst ungdomsförbund i vårt land. Ett förbund som förmår ta kontakt, vinna inflytande och ledning över den nya generationen och därmed rycka den ur det reaktionära grepp, som den håller på att kvävas i och i stället ger ungdomen tillfälle att utlösa sin naturliga längtan om fred och nationellt oberoende och en bättre framtid. Sveriges ungdom behöver en sådan organisation och det kommunistiska partiet som mer än en gång kallats ungdomens parti, har det stora och förpliktande ansvaret att hjälpa ungdomen härmed. Därmed ger partiet ungdomen den möjligheten, inte bara att kämpa för viktiga dagskrav utan också att i Lenins anda göra sig till goda socialister och partiet kan i sin tur räkna med att ungdomens friska krafter står er till buds i kampen för en strålande ljus socialistisk morgondag.⁴⁴

Någon debatt om detta blev det inte och en enig partikongress fattade beslut om att bygga upp Demokratisk Ungdom. Vid detta tillfälle var det aldrig uppe till diskussion att SKU skulle läggas ned. Som framgått ovan pågick vid tiden för kongressen en kampanj för att värva medlemmar till det kommunistiska ungdomsförbundet. Kampanjen blev dock ingen succé. I en rapport, sannolikt skriven av förbundsordföranden Urban Karlsson och avsedd för SKP:s arbetsutskott, konstaterades att medlemsantalet i stället fortsatt att sjunka under 1951. De erfarenheter som vunnits under året visade att DU helt enkelt var bättre lämpat att dra ungdomen till sig än det uttalat kommunistiska SKU. Att DU av sina politiska motstän-

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Ibid.

dare utpekats som en kommunistisk täckorganisation tog man tydligen ganska lätt på.

Vi kan utgå ifrån, att vi aldrig kommer ifrån motståndarnas försök att stämpla DU som en kommunistisk organisation eller täckorganisation. Redan har exempelvis Frihet och Frisinnad Ungdom tagit upp frågan på detta sätt...Nu kan ju motståndarens propaganda aldrig vara något avgörande - utan om DU gör riktiga politiska framträdanden, bevarar karaktären av ett partilöst ungdomsförbund, uppvisar ett allsidigt organisationsliv och står under fast kommunistisk ledning - så menar jag som tidigare sagt att dess framgång är garanterad.⁴⁵

Problemet var nu frågan om hur SKU skulle hanteras rent taktiskt. Enligt rapporten fanns två möjliga handlingsvägar. En snabb väg var att i juni 1952 helt enkelt upplösa SKU. Den långsammare vägen gick ut på att under 1952 låta SKU tyna bort för att sedan behålla organisationen som "kaderorganisation" för utbildning av de ledande inom DU.⁴⁶ När frågan behandlades i SKU:s förbundsstyrelse i november 1951 presenterade Harry Hagberg (son till Hilding Hagberg) en mycket tydlig vision av hur DU skulle kunna utveckla sig. Det gällde att locka med nöjen och allmänna ungdomsfrågor för att senare kunna gå över till en mer öppen kommunistisk framtoning.

För närvarande ställer vi programfrågorna ganska allmänt. Vi koncentrerar oss kring de frågor som den bredaste uppslutningen kan uppnås kring. Men den dagen kommer givetvis, då organisationen kan uppträda ännu mer radikalt än för närvarande, då exempelvis frågan om vänskapen med Sovjetunionen, om uppslutningen kring det kommunistiska partiet blir något självklart för 100.000-tals ungdomar i vårt land. Vi måste förstå, att innan DU kan ställa dessa frågor i centrum måste ungdomen vara i rörelse, den måste i kampen för sina egna intressen ha funnit var fienderna och var vännerna finns. Jag skulle vilja säga, att när vi når så långt, då har Demokratisk Ungdom tagit sin studentexamen, men att vi idag börjar i första förberedande.⁴⁷

⁴⁵ Förbundets läge. Rapport till AU nov 1951. F 06 004. SKU:s arkiv (1921). ARAB.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Protokoll förbundsstyrelsen 23-25/11 1951. A 02 002. SKU:s arkiv (1921). ARAB.

Av de två olika vägarna att hantera SKU valdes en form av medelväg. Med början 1952 lades det gamla ungdomsförbundet i malpåse utan några särskilda uppgifter. Formellt kom SKU dock att existera fram till 1958 då den officiella sammanslagningen med DU genomfördes.

3.2.3 Demokratisk Ungdom

Under 1951 hade SKP och SKU flitigt arbetat med att bilda DU-klubbar i landet. Detta var även något som säkerhetspolisen kunde notera både genom telefonavlyssning och yttre spaning. Den nya ungdomsorganisationen presenterades i stadgarna på följande sätt:

DU är en partipolitiskt fristående ungdomsorganisation, som kämpar för fred, vårt lands nationella frihet, demokrati och en lycklig framtid.⁴⁸

Vid lanseringen av DU på lokal nivå lockades ofta med "sång och dans". Av handlingar som säkerhetspolisen fått in genom en källa i Göteborgs ungtkommunistiska kretsar framgick att också sport och friluftsliv utgjorde lockande programpunkter:

Låt oss från början slå fast att vi i Demokratisk Ungdom skall ägna oss åt sport och idrott i massomfattning. Friluftsliv och idrott har en mycket viktig funktion att fylla för ungdomen som väl huvudsakligast har stillasittande inomhusarbete.⁴⁹

Förutom idrott ägnade sig DU i Göteborg åt filmvisning, motorsport, körsång och litteraturaftnar.⁵⁰ Någonstans i programmet gjordes säkerligen också plats för den politiska skolningen. Genom buggning hade säkerhetspolisen i början av 1952 fått kunskap om vad som tilldragit sig vid Värmlands kommunistiska ungdomsdistrikts årskonferens i Karlstad den 23-24 februari 1952. Kjell E Johansson förklarade här att riktlinjerna för DU:s verksamhet hade fastställts på ett möte i Stockholm i januari 1952. Problemet i Värmland var dock att verksamheten inom de fyra klubbar som bildats höll på att falla in i samma banor som de gamla SKU-

⁴⁸ Ett medlemskort finns i akt 15:221 spec löpnr 1. SÄPO.

⁴⁹ Se bilaga till skrivelse från Hugo Simonsson, Göteborg, till Erik Lönn 26/3 1952. Akt 15:221 spec löpnr 1. SÄPO.

⁵⁰ Ibid.

klubbarna. Detta fick inte ske, framhöll Johansson, och förklarade hur den nya inriktningen skulle se ut:

Vi måste ha mera utåtriktad verksamhet och skall inte ha några möten i vedertagen mening utan 'träffar' på vilka en kille kan snacka om jazz, en annan spela några skivor, en tredje kan snacka om film eller annat. - Här och var slänger man in de egentliga förhandlingarna och fattar beslut utan att någon egentligen märker det...DU-klubbarna får inte utåt framstå som några kommunistiska organisationer. Det får vi tänka på vid val av ledare och funktionärer. I det avseendet måste vi räkna med hårt motstånd från SSU.⁵¹

Säkerligen var det inte alla kommunister som var tilltalade av den nya vägen att genom att locka med dans och andra nöjen bygga upp en ny organisation i stället för det gamla stolta SKU som ju faktiskt räknade sin historia ända tillbaka till 1903. När ungdomskommunisterna i Värmland höll årskonferens 1952 framhöll Urban Karlsson att det gällde att bryta isoleringen och bredda ungdomsarbetet. Därigenom skulle man få större anslutning "och taga upp kampen mot amerikaniseringen och mot att ungdomen göres till soldater, som kommer att marschera mot Moskva och Leningrad".⁵² När partidistriktet i Värmland ett par månader senare höll årskonferens i Karlstad fick partisekreteraren Erik Karlsson förklara varför det var nödvändigt att DU försågs med en mängd sektioner med allsköns ickepolitisk verksamhet.

Bilda sektioner för schackklubbar och pingpong! Sådana sektioner äro naturligtvis bara till för att finna trådar och kontakter till ungdomen. Det är bara ett sätt att dra ungdomen samman, så att våra kamrater skall kunna taga hand om dem och sedan undan för undan uppfostra dem till goda kämpar för arbetarnas intressen.⁵³

I Stockholm där SKU:s lokalavdelning huserat på adress Mälartorget 19 fördes lokalerna helt enkelt bara över på den nya organisationen DU. Att DU var en kommunistisk täckorganisation gick

⁵¹ Sammanfattning av Värmlands Kommunistiska Ungdomsdistrikts årskonferens i Karlstad 23-24/2 1952. Akt 5:73/127 "Heimdal" löpnr 1. SÄPO.

⁵² Ibid.

⁵³ Sammanfattning av Värmlands läns kommunistiska partidistrikts årskonferens i Karlstad den 13-14 april 1952. PM av Å Persson, Sthlm 26/6 1952. Akt 5:73/127 "Heimdal" löpnr 2. SÄPO.

dock inte det övriga politiska Sverige eller den svenska pressen förbi. I SÄPO:s akt över Demokratisk Ungdom finns talrika exempel på att borgerlig och socialdemokratisk press ganska lätt genomskådade försöken att framställa DU som "partilöst". Aktivt bekämpades också DU av SSU som naturligtvis uppfattade den nya organisationen som en potentiellt farlig konkurrent.⁵⁴

Vilka politiska frågor drev då DU? Bland de krav som ställdes under 1950-talet kan nämnas fem dagars arbetsvecka, lika lön för män och kvinnor samt sänkt rösträttsålder till 18 år. Under 1960-talet förekom krav på republik och kyrkans skiljande från staten liksom i hög grad kolonialfrågor och krav på Norden - en kärnvapenfri zon. Lokalt drev DU-klubbarna ofta frågor som danssalong för ungdomen på Södermalm i Stockholm eller fler isbanor, käll- och skidbackar vilket DU-klubben i Hägersten krävde.

3.2.4 Sammanslagningen av DU och SKU

Demokratisk Ungdom blev dock aldrig den massrörelse för svensk ungdom som ledningen inom SKU och SKP hoppats på. Sannolikt var det också så att många kommunister betraktade det som en brist att inte ha ett ungdomsförbund med mera klart uttalade politiska målsättningar. Under 1956 diskuterades om inte partiet borde bygga upp någon form av ungdomsgrupper inom partiorganisationen, vilket också beslutades av SKP:s 17:e partikongress.

Som en följd av detta kallade SKP i februari 1957 till ungdomskonferens på hotell Malmen i Stockholm. Efter konferensen tillsatte SKP ett ungdomsutskott bestående av bland annat Harry Hagberg och DU:s ordförande Rolf Utberg.⁵⁵ På programmet för ungdomsutskottet stod bl.a. kursverksamhet för unga kommunister. I augusti 1957 beslutade SKP:s centralkommitté att tillsätta en organisationskommission. Uppgiften var att göra en översyn av partiorganisationen och komma med förslag hur denna skulle kunna utvecklas och förbättras.

Organisationskommissionen sammanträdde under hösten 1957 flera gånger varvid ungdomsfrågan var en viktig punkt på dagordningen. Meningarna var delade men efter omfattande debatt kom kommissionen fram till att partiet behövde ett uttalat socialistiskt ungdomsförbund.

⁵⁴ Se t ex PM av S Lönnersten, Sp3 i Malmö 12/12 1951. Akt 15:221 spec löpnr 1. SÄPO.

⁵⁵ Protokoll SKP:s au 15/2 1957. VPK:s arkiv A 3:6. ARAB.

Det förslag som nu lades gick ut på att kommunisterna inom DU skulle genom "idédebatt, studiearbete och organisatoriska åtgärder" arbeta för att förbundet kunde drivas till att anta ett nytt program med socialistisk inriktning. Samtidigt skulle SKU aktiveras samt uppta samarbete med DU. Ett principbeslut härom fattades också i SKP:s arbetsutskott den 1 november 1957.⁵⁶ Den linje som kom att drivas från partiets sida vid dess 18:e kongress i december 1957 var dock att de bägge ungdomsorganisationerna skulle slås samman till *ett* socialistiskt ungdomsförbund knutet till SKP.

Pingsthelgen 1958 höll också SKU och DU var för sig kongresser varvid sammanslagningen formellt beslutades. Beslutet inom SKU var enigt medan DU:s vice förbundsordförande Nils Henry Carlsson reserverade sig mot sammanslagningen. Däremot reserverade han sig inte mot den socialistiska inriktningen av förbundet.⁵⁷

3.2.5 DU blir VUF som blir MLK

Rolf Utberg efterträddes 1962 av Rolf Hagel som i sin tur två år senare lämnade över till Kjell E Johansson. Sommaren 1967 bytte DU namn till *Vänsterns ungdomsförbund* (VUF). I samband med detta lämnade Kjell E Johansson ordförandeskapet för att efterträdas av Anders Carlberg. Carlberg försäkrade att förbundet även i fortsättningen önskade ett nära samarbete med moderpartiet men också att kunna vara en samlingspunkt för all socialistisk ungdom.⁵⁸

Den radikaliseringsväg som gick genom hela västvärlden från mitten av 1960-talet hade emellertid i hög grad påverkat även det kommunistiska ungdomsförbundet. Samarbetet mellan VUF och VPK började från 1967 fungera allt sämre för att till sist helt upphöra på central nivå. När VUF 1969 höll kongress innehöll Ny Dag inga rapporter från denna, eftersom man helt enkelt inte hade någon information om vad som förevarit. Till skillnad mot de närmast två föregående kongresserna var 1969 års kongress en sluten affär dit pressen inte ägde tillträde.

De ganska tydliga politiska motsättningar som nu var för handen mellan VUF och VPK visade att VPK inte längre hade något ungdomsförbund i egentlig mening. På våren 1970 vräktes VUF från de lokaler man disponerat i Kungsgatan 84. VUF å sin sida förklarade i maj 1970 i det egna organet Stormklockan att dess hu-

⁵⁶ Protokoll SKP:s au 1/1 1957. VPK:s arkiv A 3:6. ARAB.

⁵⁷ Se 1958 års kongresshandlingar i volym A 01 004, DU:s arkiv. ARAB.

⁵⁸ Ny Dag 23-29/6 1967. Akt 15:1211 löpnr 5. SÄPO.

vuduppgift var att "bidra till skapandet av ett kommunistiskt parti". I arbetet för detta bedrevs teoretiska studier och propaganda för "den vetenskapliga socialismens teori, maotsetungtänkandet".⁵⁹ I juni samma år ombildades VUF till *Marxist-leninistiska Kampförbundet*, MLK. Från VPK:s sida påbörjades under våren 1970 uppbyggnaden av ett nytt partitroget ungdomsförbund under namnet *Kommunistisk ungdom*.

3.3 Vänskapsförbunden

Under efterkrigstiden bildades en mängd vänskapsförbund med de socialistiska länderna. Det främsta och största var förbundet Sverige-Sovjetunionen, men nästan alla de socialistiska länderna hade vänskapsförbund av varierande storlek. I allmänhet fungerade förbunden så att den administrativa delen av verksamheten sköttes av en ombudsman, som var knuten till något av de kommunistiska partierna, medan ordföranden vanligtvis var en kulturpersonlighet eller socialdemokratisk politiker. Jan Myrdal var t.ex. i tio år ordförande i den svensk-kinesiska vänskapsföreningen. Sekreteraren i förbundet höll kontakt med motsvarande organisation i "vänlandet" för att få över politiker, vetenskapsmän, konstnärer och författare till förbundens sammankomster.

Verksamheten tycks ha finansierats genom medlemsavgifter, biljettförsäljning till föreningarnas arrangemang, inkomster i samband med konserter och dylikt. En mycket viktig inkomstkälla både för Förbundet Sverige-Sovjetunionen och Förbundet Sverige-DDR var arrangerandet av resor till vänskapslandet. Förbunden fick också direkta eller indirekta understöd från "moderlandets" organisationer i form av penningbidrag och subventioner för artistbesök, konstverk och andra föremål som kunde auktioneras ut eller användas som vinster i lotterier etc.

Vänskapsförbunden dolde inte sitt ekonomiska beroende av sitt respektive "vänland". Förbundet Sverige – Sovjetunionen tackade i sina verksamhetsberättelser för hjälpen. Mer okänd var möjligen SKP:s inblandning i förbundets verksamhet: att partiets AU diskuterade verksamhetens inriktning och att det var Hilding Hagberg som kontaktade SUKP:s Centralkommitté när förbundet behövde kassaförstärkningar.

Vänskapsförbunden fyllde en funktion genom att sprida information om länder vars utveckling endast sporadiskt (undantag Sov-

⁵⁹ Särtryck ur Stormklockan till 1 maj 1970. Akt 15:214 löpnr 6. SÄPO.

jetunionen och Kina) uppmärksammades i massmedia. Förutom med Sovjetunionen, DDR och Kina fanns det vänskapsförbund med Bulgarien, Albanien, Kuba, Polen, Rumänien, Tjeckoslovakien och Vietnam.

En särställning bland vänskapsförbunden intog *Sällskapet för främjande av kulturella och ekonomiska förbindelser mellan Sverige och Sovjetunionen*. Det var det utan jämförelse största, det hade den livligaste verksamheten och den äldsta historien. Det ledde sitt ursprung till 1934 då ett antal svenska vetenskapsmän fick tillfälle att besöka Leningrad i anledning av en vetenskaplig kongress. Året därpå tog en av kongressdeltagarna, professor Wilhelm Palmær, initiativet till bildandet av ett sällskap med uppgift att främja de kulturella och vetenskapliga förbindelserna mellan Sverige och Sovjetunionen.⁶⁰

Det var en organisation inriktad på att attrahera intellektuella, socialdemokrater och borgerliga personer intresserade av det sovjetiska samhällsexperimentet och rysk kultur. Förste ordförande blev den tidigare nämnde Wilhelm Palmær. Hedersledamot var Sovjetunionens ambassadör i Stockholm Alexandra Kollontay och konsul Vladimir Smirnoff var styrelseledamot. Redan från början fick sällskapet stöd från den sovjetiska organisationen för kulturellt utbyte med andra länder, *VOKS*. Wilhelm Palmær efterträddes 1942 som ordförande av filosofiprofessorn Einar Tegen.

De första årens verksamhet bestod av föredrag om ryska eller sovjetiska förhållanden och utställningar (t.ex. Gorkij 1938). Professor Sigurd Agrell höll 1937 föredrag om Alexander Pusjkin, 1939 talade socialdemokratiska riksdagsmannen Ivan Pauli om "Intryck från Sovjetunionen", samma år talade den svenske kommunistledaren Sven Linderot om "Röda armén som kulturfaktor". Under perioden 1939-1941 gick verksamheten på sparlåga beroende på, som det heter i jubileumshistoriken från år 1945, den "pogromstämning som då rädde". De följande åren ledde de sovjetiska framgångarna i kampen mot Tyskland till att en Sovjetvänlig

⁶⁰ Se Eva Palmær (dotter till grundaren Wilhelm Palmær och gift med Ny Dag-redaktören och riksdagsmannen Gustav Johansson senare själv mångårig ordförande i förbundet Sverige-Sovjetunionen) *Tio års verksamhet 1935-1945*, Stockholm 1945. Det hade tidigare funnits svensk-sovjetiska sällskapet. År 1924 hade efter Sveriges erkännande av Sovjetunionen i Stockholm bildats ett svensk-ryskt sällskap av rent borgerlig karaktär. Som ordförande fungerade den liberale politikern Eliel Löfgren och som styrelseledamöter ingick bl.a. fil.dr Karl Hildebrand och fil. dr. Sven Hedin. Detta sällskap vars verksamhet i huvudsak bestod av anordnande av föreläsningar om Ryssland upphörde med sin verksamhet 1929. År 1930 bildades Sovjetunionens vänner som var helt kommunistdominerad men som med föga framgång försökte framställa sig som en rent opolitisk organisation. Denna organisation förlorade i betydelse under 1930-talet och förlorade alltmer av sina medlemmar.

strömning framträdde i svensk opinion. I jubileumshistoriken hette det:

Nu har stämningen slagit om. Människor ur alla kretsar vill så vitt möjligt lära känna det land som kraftigast bidragit till nazismens krossande och det samhällssystem som på ett par decennier utvecklats till ett efterblivet agrarland till ett av världens främsta industriländer.

Vid krigsslutet stod förbundet på höjden av prestige och inflytande. Den 19 juni 1945 avhölls en stor segerfest för Sovjetunionen. Medborgarhusets stora sal var fylld till sista plats. Högtidstalet hölls av Georg Branting. När Sovjetunionens nationaldag firades ett halvår senare talade såväl handelsminister Gunnar Myrdal som utrikesminister Östen Undén. Myrdal hävdade att "Sovjetfolkens insatser mot Hitlertyskland har utplånat de sista resterna av betänksamhet beträffande Sovjetunionens utveckling".⁶¹ Undén uttryckte sig mera försiktigt.

Sällskapet hade sin stora blomstringstid 1944-1947. Under de åren hade förbundet många medlemmar bland akademiker och kulturarbetare även bland sådana som allmänt betraktades som "borgerliga".

Under 1950 bildades nya sällskap i Borås, Eskilstuna, Kiruna, Lund, Malmberget, Sundsvall och Västerås. Vid en kongress i Stockholm 4-5 november 1950 beslöts att bilda ett enhetligt landsomfattande förbund, i vilket de olika sällskapen skulle ingå som lokalavdelningar. Den nya organisationen fick namnet *Förbundet för främjande av kulturella och ekonomiska förbindelser mellan Sverige och Sovjetunionen*.

Styrelsens sammansättning är på många sätt typisk för denna typ av organisation. Ordföranden Georg Branting var framstående socialdemokrat, son till partiets grundare, men i realiteten stod han kommunismen mycket nära. Han var fast övertygad om att världsutvecklingen gick från kapitalism till socialism. Att sekreteraren hette Eva Palmær, känd kommunist och gift med Ny Dag-redaktören Gustav Johansson, belyser hur det från första början var kommunisterna som tog hand om det administrativa arbetet. Detta var praktiskt bl.a. av det skälet att kommunisterna redan hade fungerande kontaktlinjer med ryssarna.

⁶¹ Ny Dag 10.11.1945

Förbundet kan i den bemärkelsen beskrivas som en kommunistisk s.k. "frontorganisation". Det är dock förenklat att säga att förbundet bara var en sovjetisk-kommunistisk täckorganisation. Verksamheten vittnade om att det även utanför kommunistpartiet fanns en stark tro på betydelsen av fredligt umgänge med stormaktsgrannen och ett genuint intresse för rysk kultur och det sovjetiska samhällsexperimentet.

Enligt förbundets verksamhetsberättelse för 1955 fanns det 27 lokalavdelningar knutna till förbundet. Förbundet hade sammanlagt 10 000 medlemmar och hade under de två senaste åren anordnat 430 möten. 2 000 svenskar hade genom förbundets försorg beretts tillfälle att besöka Sovjetunionen. Förbundet hade sina lokaler på Katarinavägen 20 på Södermalm i Stockholm.

På 1960-talet råkade förbundet in i en svår kris beroende på att verksamheten fått expandera alltför mycket. 1963 skall skulderna ha uppgått till över 200 000 kronor. Kommunistpartiets ledning tvingades ingripa. Hilding Hagberg måste i Moskva söka extra bidrag för att förhindra en konkurs. Av allt att döma tycks man från sovjetiskt håll gripit in för att stabilisera förbundets ekonomi. Förbundssekreteraren Bertil Karlsson fick avgå och övergick till resebyråverksamhet inriktad mot de socialistiska staterna.

Verksamheten fortgick dock. På 1960- och 1970-talen hade verksamheten förlorat nästan alla "borgerliga" inslag även om en del av "de gamla sympatisörerna" från tiden efter andra världskriget hängde kvar. Men självklart appellerade förbundets aktiviteter fortfarande till kultur- och språkintresserade personer. Man kan dock inte tala om "fellow-travellers" på samma sätt som tidigare. Sovjetunionen var inte längre ett intressant ideologiskt alternativ för intellektuella. C.H. Hermanssons distanserade hållning till Sovjetunionen "drabbade" förbundet. Enligt en uppgift skall verksamheten praktiskt taget ha legat nere från 1964 till början av 1970-talet.⁶² Detta är dock överdrivet även om verksamheten inte hade samma omfattning som tidigare. År 1972 skall en reorganisation av förbundets verksamhet ha ägt rum. Vid denna tid hade förbundet förlorat mycket av sin ursprungliga "frontorganisationskaraktär" och alltmer övertagits av "gammelkommunister".

Efter 1977 torde APK-anhängare spelat en viktig roll. Men under Lars Werners partiledarskap tycks relationerna till VPK förbättrats. 1983 uppskattades medlemsantalet i förbundet uppgå till 10 000.

⁶² *Myten om VPK:s oberoende*. Red Johan Hjertqvist Stockholm 1980. Uppgiften är något överdriven, men hela verksamheten fick en mera lokal karaktär.

1987 drabbades förbundet av en svår ekonomisk motgång. Det hade tagit över en sovjetisk cirkus som med bas i Furuvik skulle göra en turné i Sverige. Publiken uteblev emellertid och förbundet gjorde en förlust på 2,6 miljoner kronor. Enligt en uppgift skall sovjetiska staten ha efterskänt 1,1 miljoner kronor, men förbundet häftade i skuld med 1,5 miljoner.⁶³ Förbundets sekreterare fick lämna sin post. I maj 1991 meddelades att Förbundet Sverige-Sovjetunionen upplösts. Skulderna uppgick till 800 000 kronor. Vid tiden för likvidationen skall förbundet ha haft 8 000 medlemmar i 35 lokalavdelningar.

Föreningen Sverige-DDR (senare ombildad till *Förbundet Sverige-DDR*) bildades den 23 oktober 1956. Initiativtagare var officiellt författaren och bibliotekarien Arnold Ljungdal och den kommunistiske affärsmannen Hans Engdahl. I själva verket torde initiativet ha tagits av den organisation som under DDR:s utrikesministerium handlade förbindelser med utlandet. I Sverige skall förberedelserna ha skötts av Fritjof Lager. Av handlingar som historikern Werner Schmidt påträffat i tyska arkiv framgår att Lager hade stora svårigheter att hitta rätt person att lansera som ordförande. Till sist hade dock Ljungdal låtit sig övertalas. I sina kontakter med det östtyska enhetspartiet, SED, förklarade dock Lager att Ljungdal endast var en slags hedersordförande och att det var sekreteraren Engdahl som styrde verksamheten. Från östtyskt håll tycks man emellertid ha varit missnöjd över att Ljungdahl knappast befattade sig med den löpande verksamheten utan i stort sett bara ställde sitt namn till förfogande.⁶⁴

Föreningens syfte var att främja kulturella och ekonomiska förbindelser och sprida kunskap om DDR. Fram till 1972 kom en viktig uppgift att bestå i arbetet för ett svenskt diplomatiskt erkännande av DDR. Föreningen var, efter vad Ljungdal uttalade, inte någon "skum politisk täckorganisation" utan kunde närmast jämföras med svensk-amerikanska föreningen och liknande föreningar. Som framgått ovan var dock föreningen organiserad på det för SKP:s frontorganisationer typiska sättet med en socialdemokratisk ordförande som galjonsfigur och en SKP-anknuten sekreterare som verklig ledare.⁶⁵

⁶³ Rikspolisstyrelsen 1988-02-11 Ang Förbundet Sverige-Sovjetunionen A SAK 802004-7356 s 65. SÄPO.

⁶⁴ Werner Schmidt, *Övervakningens målobjekt*, s. 23.

⁶⁵ Jfr Svenska Fredskommitténs ställning i förhållande till SKP. Om detta se Magnus Hjort, *Den farliga fredsrörelsen*, s. 29-34.

Från 1968 och knappt tjugo år framåt fungerade den ledande socialdemokratiska skolpolitikern Stellan Arvidson som ordförande. Han efterträddes 1987 av Stockholms biskop Lars Carlzon, som blev förbundets siste ordförande. Hans Engdahl efterträddes som sekreterare av Tore Svensson, också han aktiv kommunist.

Enligt förbundets årsredovisningar samarbetade det med en öst-tysk organisation, vänskapsförbundet *DDR-NORDEN*. Denna var i sin tur knuten till en större organisation, *Liga für Völkerfreundschaft*.⁶⁶ Detta samarbete hade betydelse för förbundets ekonomi om inte annat så genom att det möjliggjorde en inkomstbringande reseverksamhet och artistbesök. Medlemmarna har betalat en årlig avgift, som vid starten uppgick till 5 kronor.

Som mest tycks förbundet ha haft ett femtontal lokalavdelningar, men en inventering från 1980 visade att endast tre lokalavdelningar (Göteborg, Jönköping, Karlstad) hade någon verksamhet.

Verksamheten var i stort sett likartad den som bedrevs inom Förbundet Sverige-Sovjetunionen: föreläsningar, författarbesök, filmvisningar, reseverksamhet och utställningar ingick i programmet. Även reseskildringar från personer som besökt DDR förekom, men inte i någon större utsträckning. Ett annat arrangemang där föreningen Sverige-DDR var involverad, var de s.k. Östersjöveckorna där svenskar för en billig penning kunde resa till Rostock och under en vecka delta i olika slag av freds- och folkförbrödningens verksamhet.

Förbundet lade ner sin verksamhet när DDR upphörde som stat 1990. Kvarvarande medlemmar bildade en Tysklandskommitté som i första hand sökte "objektivt belysa alla de rättsövergrepp, som riktas mot så många av dem som tidigare varit engagerade för DDR:s sak".⁶⁷

Den *Svensk-kinesiska föreningen* bildades vid ett möte i Medborgarhuset den 2 oktober 1952. Bildandet av föreningen skall ha skett på initiativ av Fritiof Lagers hustru Kamma. Till ordförande valdes den kända kommunistiska läkaren Andrea Andreen. Bland styrelsemedlemmarna märktes Karin Ödeen, sekreterare, och juristen Harald Rubinstein, medlem av SKP:s partistyrelse. Bland medlemmarna fanns författarna Artur Lundkvist, Nils Ferlin och Erik Blomberg och konstnären Albin Amelin.

Vänskapsföreningens uppgift var enligt stadgarna att "sprida kännedom om Folkrepubliken Kina, dess kultur, konst och litteratur, folkseder och undervisningsväsen...för fredens tryggande".

⁶⁶ SAK 701452-1384. SÄPO.

⁶⁷ SAK 701452-1384 s 46. SÄPO.

Föreningens verksamhet var upplagd på samma sätt som övriga vänskapsförbunds med föredrag, filmvisningar och artistuppträden som huvudkomponenter. Mötena var välbesökta. En sammankomst i slutet av september 1954 hade 800 deltagare. Vid en senare sammankomst då Artur Lundkvist höll föredrag skall 1200 personer närvarit.

I Göteborg bildades en Svensk-kinesisk förening 1956, vid vars första sammankomst Ingrid Segerstedt-Wiberg berättade om "En drömmares resa till Kina". Enligt en sammanställning gjord av säkerhetspolisen bestod medlemmarna till övervägande delen av kommunister och kommunist sympatisörer. Men att döma av en "absolut tillförlitlig" medlemsförteckning tycks förbundet i hög grad också dragit till sig allmänt Kinaintresserade personer. Författaren Lars Gyllensten och konstvetaren Bo Gyllenswärd var några exempel. Föreningens ekonomiska möjligheter bedömdes som "synnerligen begränsade".

De ideologiska och politiska motsättningarna mellan Kina och Sovjetunionen som intensifierades efter 1963 präglade föreningens verksamhet under 1960-talet. Åren 1966/67 började Kina bli alltmer intressant ur ideologisk synvinkel för unga kommunisterna. År 1968 avsattes ordföranden Sten Sjöberg av en yngre grupp intellektuella och Jan Myrdal valdes till ordförande. Den nya styrelsen bestod nästan uteslutande av intellektuella och studenter. I den gammelkommunistiska pressen beskrevs nu Svensk-kinesiska föreningen som ett forum för antisovjetism. Föreningens huvuduppgift hade enligt Norrskensflamman blivit att sprida "illvilja och hat mot ett annat land".

I september 1969 tvingades föreningens ombudsman Per Eriksson att avgå då han inte längre hade styrelsens förtroende sedan han vägrat skriva under ett antisovjetiskt uttalande. Kulturrevolutionens svallvågor hade nått Sverige och det blev marxist-leninisterna som övertog ledningen av förbundet.

Kinaresor blev nu ett viktigt inslag i förbundets verksamhet. När resenärerna återvände hyllades de ofta av delegationer från både kinesiska ambassaden och förbundet. 1970 hotades föreningen av splittring. Frågan gällde bl.a. om Mao Tse-Tungs tänkande skulle utgöra grunden för föreningens verksamhet eller om föreningen endast skulle ägna sig åt att sprida kännedom om detta tänkande. Slutet blev att den största och radikalaste sektionen, den i Göteborg, uteslöts ur föreningen.

Efter urladdningarna i sjuttioalets början sjönk temperaturen betydligt inom föreningen som nu antagit namnet *Svensk-kinesiska*

vänskapsförbundet. Förbundet återgick till en mera traditionell verksamhet, som anordnandet av Kina-veckor och annat liknande. Enligt en uppgift från 1977 skall förbundet då ha haft 8000 medlemmar.

På 1980-talet fick Svensk-kinesiska vänskapsförbundet karaktär av ren kulturförening. Ordförande i förbundet var f.d. Pekingambassadören Lennart Petri och i styrelsen ingick bl.a. före arméchefen Carl Eric Almgren. "Vårt intresse har varit inriktat på det eviga Kina", förklarade Petri 1990 i samband med att förbundet bytte namn och återgick till att bli Svensk-kinesiska föreningen. Namnbytet var uppenbarligen betingat av att man ville frigöra sig från den tidigare "vänsterperioden". Man betonade att föreningen nu var opolitisk. År 1991 uppgavs föreningen ha 4200 medlemmar och ett femtontal lokalföreningar.⁶⁸

3.4 De kommunistiska företagen

Att politiska partier ägnar sig åt ekonomisk verksamhet är i sig inte anmärkningsvärt. Alla partier har i större eller mindre mån engagerat sig i olika typer av mediaföretag, tidningar, förlag, filmbolag och tryckerier för att stärka sina möjligheter att delta i den politiska debatten och sprida sina åsikter. I anknytning till den socialdemokratiska delen av arbetarrörelsen fanns dessutom en rad företag inom olika branscher som tillkommit i syfte att erbjuda arbetarklassen alternativ till den privata marknadens utbud: Kooperativa Förbundet, ABF, Folkets Hus-rörelsen, Reso, HSB, Fonus.

Med anknytning till SKP verkade tidningsföretag, bokförlag och tryckerier samt dessutom ett antal företag som byggde på kontakter med samarbetspartner i Sovjet och andra öststater. Det gällde reseföretag och olika företag som sålde bilar, radio- och TV-apparater, optiska instrument och annat. Inte heller detta behövde i och för sig uppfattas som något anmärkningsvärt eller oroande. Det som gjorde att de kommunistiska företagen blev föremål för polisens intresse var att dessa företag misstänktes för att förmedla stöd från socialiststaterna till det svenska kommunistpartiet.

Som nämnts framgår av SKP:s arbetsutskotts- och sekretariatsprotokoll att frågor kring dessa företag diskuterats inom partiledningen. Någon omfattande undersökning av internt SKP-material om partiföretagen har dock inte gjorts för denna undersökning. Den bygger i stället på en PM tillkommen inom Statspolisen i mars

⁶⁸ SAK 701452-9841, SÄPO.

1964. Sammanlagt 182 firmor nämns i denna översikt. Deras anknytning till partiet är av varierande styrka och en del är lokala filialer till ett och samma företag. En del bedrev vid tillfället ingen känd verksamhet.

Företagen redovisas under fem olika rubriker.

Bland de företag som nämns under rubriken *SKP:s grafiska företag och förlagsverksamhet* var Västermalms Tryckeri AB med lokaler på Kungsgatan 84 det i särklass största. Det hade ca 50 anställda och tryckte bl.a. Ny Dag och Arbetartidningen. Tryckeri AB Plantryck utförde accidenstryck åt partiet och tryckte dessutom tidningen *Nyheter från Sovjetunionen*.

INA-Press hade startat 1940 som en koncern för utgivande av politiska veckotidningar. 1943 skall den sammanlagda upplagan ha uppgått till 75 000 exemplar fördelade på 16 tidningar. Mot slutet av 1940-talet tycks dock verksamheten gått dåligt och 1964 var det tydligen oklart om företaget fortfarande existerade. Vidare fanns lokala tryckeriföretag i Göteborg och Luleå. Det största förlaget var Förlags AB Arbetarkultur med nio anställda. Sammanlagt omnämndes tio företag under denna rubrik.

Under rubriken *Kommunistiska filmföretag* omnämndes fyra företag. Inget av dem tycks vid denna tidpunkt ha bedrivit någon omfattande verksamhet. En ur polisiär synvinkel intressantare kategori var den som fick namnet *Agenturer och grosshandelsföretag*. Polisens intresse gällde firmor som kunde misstänkas ha erhållit agenturer i östeuropeiska länder på politiska grunder:

Ifråga om sådana av politiska skäl gynnade företagare föreligger mycket starka misstankar att de medverkar vid subsidiering av kommunistisk verksamhet, vilket skulle kunna innefatta förmedling av sådant utländskt understöd, varom förmåles i 8 kap 10 § strafflagen. Hur subsidieringen genomföres har icke kunnat klarläggas trots mycket omfattande utredningar. Frågan om eventuellt straffansvar har därför ännu aldrig varit föremål för rättslig prövning.

Viktigast bland dessa företag var de som leddes av direktören Georg Greiff i Solna. Han hade varit vad polisen kallade "heltidsanställd yrkeskommunist" innan han inledde sin bana som affärsman. Vid tillfället ledde han två grosshandelsföretag, hade ett kontor i Östberlin och var generalrepresentant för textilavdelningen av Deutscher Innen- & Aussenhandel (DIA) samt hade en hel del andra uppdrag för det tyska statliga handelsmonopolet. Han åtnjöt

enligt polisens uppgifter en provision om 5 % på alla textilvaror som importerades från DDR till Sverige. Olika uppgifter som inkommit till säkerhetspolisen pekade mot att Greiffs företag var av partikaraktär med uppgift att ekonomiskt stödja SKP.

Det fanns enligt säkerhetspolisen ytterligare ett par företag som fungerade som generalagenter för olika DIA-branscher och som hade, eller misstänktes för att ha, kontakter med SKP.

Den fjärde kategorin i säkerhetspolisens redovisning betecknades *Kommunistiska bulvanfirmor*. Enligt inkomna uppgifter skulle SKP vid ett sammanträde med centralkommittén (CK) i oktober 1956 ha beslutat att inleda viss affärsverksamhet för partiets räkning. Den skulle bedrivas "på två olika linjer". Polisen hade också kunnat konstatera att ett antal nya firmor, synbarligen tillkomna enligt CK:s beslut, hade anmälts till handelsregistret. Tre av dessa kom också att bedriva ekonomisk verksamhet, nämligen Centrum handelsbolag, AB Handelscentrum och Import- & Handelsbolaget Solido. Det sistnämnda ombildades 1958 till Förenade TEVE AB. Firmatecknare och styrelsemedlemmar var i samtliga fall kända kommunister. Företagen sålde, förutom TV-apparater, bl.a. klockor, kameror, möbler, portföljer och "kinesiska kramvaror". Solido tycktes till en början ha framgång med försäljningen av TV-apparater. Enbart under oktober 1957 sålde företaget 125 stycken.

I det beslut som fattades av SKP:s CK i oktober 1956 ingick att lokala företag skulle etableras i de olika partidistrikten. Dessa skulle huvudsakligen försälja varor som importerats av Centrum och Solido. Verksamheten blev dock inte så omfattande som avsikten varit. Det slutliga antalet lokala firmor stannade vid sju. Därtill kom tre fristående filialer till Förenade TEVE AB. Orsaken till att verksamheten kom av sig skall ha varit den dåliga kvaliteten på TV-apparaterna och de övriga öststatsprodukterna. "Någon har sagt", upplyste PM-författarna, "att firmornas varor endast kunde användas som lotterivinster, vilka inte kunde bytas och som levererades utan valmöjligheter för vinnaren".

Till kategorin "kommunistiska bulvanfirmor" räknade säkerhetspolisen även ett antal firmor som startats av två välkända namn inom den kommunistiska miljön, nämligen Edvin Pettersson ("Mönsterås-Pelle") och Hans Engdahl. Petterssons största betydelse tycks dock, att döma av PM:n, ha varit hans sakkunskap på det tryckeritekniska området, vilken kommit partiet till nytta vid olika investeringar. Engdahl drev under sex år på 1950-talet musikförlaget Avanti, som även sålde grammofonskivor med "uteslutande 'kommunistisk musik' och till stor del av östeuropeiskt ur-

sprung". Hans viktigaste företag tycks ha varit AB Enola (inkl. föregångare med liknande namn). Företaget handlade med kontorsmateriel och anlätades enligt PM:n allmänt av öststatsbeskickningarna och de kommunistiska organisationerna för leveranser av papper och kontorsmateriel.

Bland bulvanföretagen nämndes även resebyrån AB Folkturist med lokal på Wallingatan i Stockholm samt ytterligare ett tiotal mindre företag.

Som en femte och sista kategori redovisade denna PM *Andra firmor och företagare med viss anknytning till kommunistisk ekonomi*. Inom den inordnades dels "f d yrkeskommunister som bildat egna företag", dels "företag och företagare med anmärkningsvärda förbindelser med SKP". Till den förra gruppen hörde sex företag, i några fall tycktes dock kopplingen till SKP vara osäker. Till den senare gruppen räknades 22 olika företag. Arten av det anmärkningsvärda tycks i de flesta fall vara att vederbörande var känd kommunist och ibland även att han lämnat bidrag till insamlingar eller på annat sätt ekonomiskt stött partiet. I några fall var anknytningen till SKP vag och i ett fall noterades endast att vederbörande tidigare varit aktiv nazist. För alla företag inom denna kategori gäller att någon ekonomisk anknytning till östblocket inte påvisats.⁶⁹

⁶⁹ Kommunistisk affärsverksamhet, SKP-stödande företag och företagare (mars 1964), Statspolisen, II B, Bearbetningssektionen, HSC 242/64, SÄPO.

4 Övervakningen 1945-95: En översikt

SKP förblev ända fram till den nya marxist-leninistiska vänsterns framväxt vid mitten av 1960-talet det helt dominerande övervakningsobjektet för säkerhetspolisen. Ändå inleddes efterkrigstiden med ett förbud mot registrering av kommunister. I maj 1945 förklarade säkerhetschefen att specialregister över kommunister inte längre skulle föras och att säkerhetstjänsten inte längre fick lämna ut registrerade upplysningar, som visade att en person tillhörde det kommunistiska partiet, om inte vederbörande också misstänktes bedriva någon form av illegal verksamhet.

Dessa restriktioner gällde även för statspolisen och de lokala polis- och åklagarmyndigheterna, vilka från den 1 juli 1946 övertog säkerhetstjänstens uppgifter.⁷⁰ Trots skrivelser från försvarsstaben med krav på kontroll av kommunisterna blev denna ordning gällande till juni 1948 då statspolisen fick nya direktiv om vilka uppgifter som fick lämnas ut vid försvarets personalkontroll; vilket ur SKP:s synvinkel innebar att allt återgått till det normala.⁷¹

Det treåriga uppehållet i övervakningen gällde alltså polisens verksamhet. Inom försvarsstaben behöll man under hela perioden intresset för SKP och inga direktiv från regeringen hindrade inrikesavdelningen från att fortsätta övervakningen av kommunister. Den kom därmed att stå för en viss kontinuitet i verksamheten. En märklig krets av meddelare odlades av försvarsstabens inrikesavdelning. Deras rapporter – eller utvald information från rapporterna – lämnades över till polisen och kom där att spela en viktig roll.

En huvuduppgift för övervakningsarbetet var att fylla på och uppdatera registret över partiets medlemmar och sympatisörer. Registret spelade en viktig roll i den allt mer omfattande personalkontrollen. Aktuella personuppgifter behövdes också för de listor som

⁷⁰ Ulf Eliasson, *PM angående säkerhetspolisens organisation 1945-1972*, s. 4. SÄKO.

⁷¹ Ibid.

upprättades över personer som skulle kunna omhändertas i ett krigs- eller beredskapsläge. Polisens övervakning av SKP nådde sin höjdpunkt under första hälften av 1950-talet. Därefter minskade intresset för partiet och någon tid efter C. H. Hermanssons tillträde som partiordförande 1964 och stängningen av partiskolan i Östtyskland samma år började övervakningsinsatserna trappas ner.

Det sista tillfället då ett partistyrelsemöte i SKP var föremål för spaning var, såvitt framkommit, den 16 februari 1964, då Grupp B skaffade upplysningar om själva mötet medan två kriminalassistenter från säkerhetspolisen noterade vilka som deltog, vart de gick efteråt och annat liknande.⁷² Den kontinuerliga telefonövervakningen av partiets växel, som inletts 1952, upphörde omkring 1967/68.

SKP/VPK togs inte upp i HT 16, d.v.s. RPS' tillämpningsföreskrifter till 1969 års personalkontrollkungörelse som pekade ut de organisationer som borde "ägnas särskild uppmärksamhet". Denna inskränkning hindrade dock inte att partiets aktiviteter sporadiskt noterades i olika sammanhang fram till mitten av 1980-talet. enskilda kommunister var föremål för övervakning.

Inte heller Arbetarpartiet kommunisterna (APK), som bildades i februari 1977 av VPK:s moskvatrogna falang, fanns med på listan över organisationer som skulle särskilt övervakas. RPS begärde 1981 hos regeringen att APK skulle återinföras på listan men så skedde inte. Många ledande APK:are kom dock ändå att övervakas på grund av sina kontakter med företrädare för främmande makt, framförallt Sovjetunionen. I början av 1980-talet förekom telefonavlyssning. 1995 bedömde SÄPO att partiet inte utgjorde något hot mot det svenska samhället. Därefter upphörde övervakningen av partiet.

Redovisningen i följande kapitel är disponerad med hjälp av frågorna hur och vad. Först görs en summarisk genomgång av hur övervakningen gick till, d.v.s. av de olika metoder för inhämtning av information om SKP, som kom till användning. Därefter redovisas resultatet, d.v.s. vad övervakarna fick reda på med hjälp av dessa metoder. I ett särskilt avsnitt diskuteras källornas tillförlitlighet och övervakarnas objektivitet.⁷³

⁷² PM angående övervakning av deltagarna i SKP:s partistyrelsemöte. 16/2 1964, Övervakningstid: Söndagen den 16 februari 1964, 15:113, SÄPO.

⁷³ För en redogörelse för den organisatoriska utvecklingen av polisens övervakning av kommunisterna, se Ulf Eliasson, *Politisk övervakning och personalkontroll 1945-1969*, Forskarrapport till Säkerhetstjänstkommissionen. SOU 2002:88, samt Ulf Eliasson, *Politisk över-*

5 Övervakningen 1945-70: Metoderna

Denna framställning följer den kategorisering av olika spaningsmetoder som varit gängse inom polisen. Dessutom har specifikt för denna framställning kategorin "förtroliga meddelare" delats in i undergrupper, vilka närmare presenteras under den rubriken. Framställningen syftar endast till att ge en översiktlig bild av hur de olika metoderna utnyttjats i övervakningen av SKP-komplexet. Materialet från Grupp B/IB redovisas separat avslutningsvis.

5.1 Inre spaning

Materialet vittnar om att åtskilligt polisarbete utförts med saxen i hand. Många volymer består till övervägande delen av tidningsklipp. Självfallet blir också viktiga frågor belysta i öppet material, inte minst sådana som gäller partiets ideologiska utveckling, dess syn på vägen till revolutionen och på den parlamentariska demokratin. De frågorna var föremål för omfattande debatter inom SKP i samband med ändringar i partiprogrammet. I de sex volymer som bär titeln "SKP ideologi" finns dock ingen systematisk uppföljning av den debatten, endast enstaka kommentarer till nya inslag i debatten.

I oktober 1964 sände RPS/säk ut en cirkulärskrivelse till regionerna med upplysning om att en av avdelningens rotlar kontinuerligt bevakade "pressuppgifter angående person- och sakförhållanden av intresse för säkerhetsavdelningens verksamhet." För att underlätta en samordnad pressgranskning hemställde man nu om uppgifter om vilka tidningar och tidskrifter som bearbetades vid de lokala sektionerna. Här påpekades också att varje sektion borde ha

vakning och personalkontroll 1969-2002. Forskarrapport till Säkerhetstjänstkommissionen. SOU 2002:89.

de kommunistiska och nazistiska tidningar som utkommer inom sektionens arbetsområde. I Göteborg, Malmö och Luleå, "där yttelighetspartiernas verksamhet är av större omfattning, bör även kommunistiska och nazistiska kvinno-, ungdoms och studenttidningar granskas." Här upplystes också att man för att bättre tillgodose behovet av aktuell information inom kort på prov skulle veckovis sända ut sammandrag av pressuppgifter till de lokala sektionerna.

Till skrivelsen fogades en förteckning över tidningar och tidskrifter som förekom vid rotel A II. 14 av dem var kommunistiska: Bland dem fanns dagliga tidningar som *Ny Dag* och *Norrskensflamman*, tidskrifter för ideologisk debatt och politisk information som *Vår Tid* och *Clarté* och fackliga medlemstidningar som *Betongarbetaren*. Där fanns också en rad utländska propagandaorgan som *Nyheter från Sovjetunionen*, *Livet i Tjeckoslovakien* och *TDR-Revyn*.⁷⁴

Även tryckt material av mer intern natur samlades. Från parti-verksamheten inkom åtminstone sporadiskt tryckta kallelser och cirkulär och från Förbundet Sverige-Sovjetunionen informationsblad från olika lokala sällskap.

5.2 Yttre spaning

5.2.1 Observation

Den enklaste av den yttre spaningens metoder är att helt enkelt befinna sig där något av intresse händer och notera vad man ser och hör. Metoden kan delas upp i två delar; fast och rörlig observation. Fast observation bedrevs från en stationär post. SKP:s högkvarter på Kungsgatan 84 stod länge under uppsikt från en sådan stationär observationspost belägen i fastigheten mitt emot, d.v.s. Kungsgatan 75.⁷⁵

Den tidigaste rapporten från Kungsgatan 75 är från september 1940. Därefter följer ett hundratal rapporter, alla uppställda efter samma mall: sidan är uppdelad i tre kolumner, den vänstra för klockslag, den mellersta för namn och den högra för tidpunkt för

⁷⁴ HSC 294/64, Stockholm 22.10.1964 samt 5:721d/1-28, vol. 6, SÄPO.

⁷⁵ Äldre rapporter från observationsposten finns bevarade i volymerna XXII B 1-3 (Äldre aktsystemet).

in och utpassering. Det är alltså fråga om rena in- och utpasseringslistor. Serien upphör hösten 1944. Rapporterna fick därefter ett annat utseende och förvarades i en ny arkivserie. Listorna ersattes av korta promemorior om speciella iakttagelser. Ofta handlade det om att någon person som kommit ut från 84:an har skuggats under sin fortsatta färd genom stan.⁷⁶ Det kunde också handla om personer som påfallande ofta under en längre tid besökt lokalerna.⁷⁷

Denna typ av rapporter förekommer fram till och med den 3 mars 1945. Att verksamheten avbröts var uppenbarligen en följd av de nya direktiv som förbjöd registrering av kommunister. Övervakningen från observationsposten återupptogs den 11 mars 1948, d.v.s. en vecka efter det att regeringen beslutat att låta polisen återuppta övervakningen av kommunisterna.

Antalet rapporter i serien är fortsättningsvis litet, ofta bara någon enstaka per år. Från hela 1960-talet finns bara fyra rapporter, varav tre från november-december 1964. Att antalet rapporter tunnar ut tycks helt enkelt bero på att man slutat skriva ut kopior för arkivering i denna arkivserie. Resultatet av observationspostens arbete återfinns i andra volymer, främst i personakterna.⁷⁸ Den sista rapporten i serien är daterad den 20 februari 1970.⁷⁹ När observationsposten avslutats framgår inte av detta material.⁸⁰

Ett exempel på observationspostens betydelse kan hämtas från fallet Stig Ödeen, generaldirektör på Krigsmaterielverket som fick lämna sin tjänst sedan ÖB och andra påpekat att han var kommunist. Ödeen själv försäkrade för statsministern, som han väl kände, att hans anknytning till SKP var högst tillfällig, att han visserligen besökt Kungsgatan 84, men bara någon enstaka gång och då enkom för att hämta sin vän Fritjof Lager. Erlander undrade oroligt om en djup orättvisa begåtts men lugnade sig när han genom inrikesministerns förmedling fick se polisens material. Av det framgick att Ödeen hämtat Lager på Ny Dag inte bara ett par, tre gånger utan

⁷⁶ Se t.ex. *P.M. angående övervakningen av S.K.P:s lokaler, 84 Kungsgatan, måndagen den 20 november 1944*, 15:6020, SÄPO.

⁷⁷ Se t.ex. *P.M. till 6:e roteln* ("Under drygt ett års tid har vid bevakning på de kommunistiska partilokalerna, 84 Kungsgatan, iakttagits en okänd man ..."), u. Stockholm den 21 november 1944, K.A. Engelberg, F. Ejderfelt, 15:6020, SÄPO. Observationsposten berörs i SÄKO:s samtal med Melker Berntler som själv tjänstgjorde där i början av 1960-talet. (Anteckningar från samtal med Melker Berntler den 3 maj 2000, SÄKO.) samt med X (Anteckningar från samtal nr 424 den 29 september 2000, SÄKO).

⁷⁸ För exempel se *PM ang. gjorda iakttagelser i samband med övervakning av Kungsgatan 84*, u. Stockholm den 16 mars 1960, P.M. angående övervakning av 84 Kungsgatan 84, u. Stockholm den 24/11 1959, Eric H. Blomberg, P 3947, vol. Ö1, SÄPO.

⁷⁹ 15:6020, SÄPO. (Volymen handlar om personlig övervakning. Rapporterna från observationsposten är blandade med skuggningsrapporter.)

⁸⁰ För uppgifter om observationsposten se även Ulf Eliasson, *Politisk övervakning och personalkontroll 1969-2002*.

att "han *många* gånger även under 1948 varit uppe och ofta stannat nära 1 timme och att han sedan ofta farit hem. Ensam".⁸¹ Detta var den typ av information spanarna på Kungsgatan 75 kunde leverera.

En fast observationspost har också funnits på Wallingatan varifrån Folkturists lokal kunde övervakas. Troligen var den bemannad endast under en kort tid. Det förekom även att polisen skaffade temporära spaningslägenheter för övervakning av speciella evenemang.⁸²

Rörlig observation bedrevs genom att en eller flera poliser infann sig vid ett evenemang där något anmärkningsvärt kunde tänkas hända. Det gällde demonstrationer, danskvällar, debatter etc. Övervakarna har helt enkelt blandat sig med publiken. Kongresser och interna möten har övervakats genom att in- och utpassering i möteslokalen observerats. Ofta har övervakarna, placerade i en närbelägen lokal eller i en bil, fotograferat de anländande deltagarna. Vänskapsförbundens möten, som i princip var öppna för alla, besöktes ofta av säkerhetspolisen. Rapporteringen från de olika evenemangen kunde omfatta sådant som bordsplaceringen, vilka sovjetiska diplomater som var närvarande och när de kom och gick. Nya ansikten noterades nogsam och listor på supédeltagare gick systematiskt igenom och namnen registrerades.⁸³

5.2.2 Skuggning

Som framgått kunde iakttagelser från observationsposten följas upp genom skuggning. Ofta fanns en polisman i en bil nere på gatan, beredd att följa efter någon intressant person. Observationsposten kunde också genom radio nå andra spanare som kunde skugga och, i bästa fall, identifiera personen.⁸⁴ Skuggning har skötts av personal som legat i beredskap i en närbelägen lokal, kallad "gropen". Skuggning kombinerades ofta med telefonkontroll. Vid flera tillfällen har längre resor med misstänkt syfte varit föremål för denna form av övervakning. Ofta har två konstaplar avdelats för ändamålet. Skuggningarna redovisades i speciella rapporter.

⁸¹ Tage Erlander, *Dagböcker 1945-1949*, Gidlunds förlag, Hedemora 2001, s. 364 (10/6 1949).

⁸² Magnus Hjort, *Den farliga fredsrörelsen*, s. 59-62.

⁸³ 1:301/1 löpnr 1:55/2 Svensk-ryska sällskapets sammankomst i Malmö 26 februari 1949. För exempel på fotografering se, *PM ang. SKP:s CK-möte den 20 och 21 oktober 1956*, 15:110 vol. 3 samt flera i samma volym. Negativen har i allmänhet bevarats i volymen. SÄPO. Se även Magnus Hjort, *Den farliga fredsrörelsen* särskilt s. 204-205.

⁸⁴ Anteckningar från samtal med Melker Berntler den 3 maj 2000 samt anteckningar från samtal nr 424 den 29 september 2000, SÄKO.

Utbytet av skuggningen har synbarligen främst varit att den givit upplysningar om vilka den övervakade träffat. Ett möjligt konspirativt kontaktnät har kartlagts. Övervakarna har även gjort noteringar om den förföljdes allmänna beteende, om han uppträtt lugnt och normalt eller konspirativt.

Skuggning var givetvis en svår konst och vid läsningen av en del rapporter kan man få ett starkt intryck av att den skuggade anat sin belägenhet. Han har sett sig om eller stannat vid ett skyltfönster som speglar omgivningen eller kanske gått in i en port och sedan vänt igen. Detta har av de skuggande konstaplarna framställts som den skuggades vanliga konspirativa beteende. En annan tolkning kunde vara att den skuggade upptäckt eller anat sina förföljare. Att det fanns en medvetenhet om problemet framgår av att det vid vissa tillfällen ordnades övningar i skuggning. En erfarenhet som då gjordes var att kvinnor ofta var bättre både på att förbli osedda och på att beskriva vad de sett.

5.2.3 Telefonavlyssning

Telefonavlyssning måste betecknas som den viktigaste källan till information om SKP-komplexet.⁸⁵ Erfarenheten av arbetsmetoden var stor sedan andra världskriget. Då hade praktiskt taget all trafik med utlandet varit avlyssnad liksom åtskilliga inhemska abonnemang med anknytning till politiska ytterlighetsorganisationer. Under fyra och ett halvt år hade över 11 miljoner samtal avlyssnats. Av en PM från februari 1945 framgår att över 9 000 namnuppgifter på kommunister och kommunist sympatisörer samlats in under år 1944, samt att materialet "framför allt" kommit från post- och telefonkontrollen. Denna upphörde dock den 18 december 1944.⁸⁶

Telefonkontroll i större omfattning återupptogs 1951. Tillstånd till telefonkontroll söktes av åklagaren hos allmän underrätt. Till grund för ansökan lag en PM upprättad av säkerhetspolisen vari misstankarna mot personen i fråga utvecklades. Tillstånden var tidsbegränsade, först till en vecka och efter 1952 till en månad.

De avlyssnade samtalen spelades in på band och från dessa gjordes sedan utskrifter på maskin. På kort tid samlades på detta sätt

⁸⁵ Detta avsnitt bygger delvis på Malin Gustafsson, *Ansökningar och beslut om telefonavlyssning - exempel från 1950- 60- och 70-talen*, SÄKO (opublicerad sekretariats-PM) och Lars Olof Lampers, "Överskottsinformation från telefonkontroll", i Forskar rapporter till Säkerhetstjänstkommissionen. SOU 2002:95.

⁸⁶ *P.M. angående övervakningen av Sveriges Kommunistiska Parti under år 1944*. u. Stockholm den 14 februari 1945, Gösta Lewin, 15:6020, SÄPO.

ett omfattningsrikt material. Som exempel kan nämnas att på det kommunistiska ungdomsförbundets expedition under 1952 utväxlades 60-70 samtal per dag, och att avlyssningen av dessa resulterade i 670 maskinskrivna sidor. Av detta material sparades inte bara det som kunde ha betydelse för utredningen utan även annat som kunde vara av intresse, s.k. överskottsinformation. I särskilda rapporter sammanfattades punktvis vad olika personer sagt om prenumerationer, tilltänkta resor, politiska möten och annat liknande. För varje namn eller annat ordningsbegrepp som förekommer i texten har gjorts en kopia som lagts in i respektive person- eller sakt. Antalet kopior är ofta stort, omkring 30 är inte ovanligt. Givetvis är hänvisningar till detta material vanliga i rapporter med övergripande eller sammanfattande innehåll. Formuleringar som från "säkert håll" eller "tillförlitlig källa" syftar ofta på att det rör sig om uppgifter från telefonkontrollen.

I det bevarade materialet från 1950- och 60-talen är dessa rapporter med överskottsinformation ett dominerande inslag. I många volymer utgör de cirka hälften av samtliga handlingar.⁸⁷ Enligt en uppgift inkom under 1962 genom telefonkontrollen 4 882 uppgifter, vilket torde syfta på namn som nämnts i rapporterna. Detta kan jämföras med att man samma år fick in 1 000 namnuppgifter genom läsning av kommunistiska tidningar och 2350 med hjälp av olika namnlistor och medlemsförteckningar.⁸⁸

Telefonkontrollen, som var tänkt som ett tillfälligt hjälpmedel vid vissa brottsutredningar, kom snabbt att utvecklas till ett spaningsinstrument i polisens rutinmässiga kartläggning av ytterlighetsgruppernas, främst SKP-komplexets, verksamhet. Från 1952 till slutet av 1960-talet var centrala arbetsplatser inom den kommunistiska miljön i Stockholm praktiskt taget kontinuerligt avlyssnade. Genom att en av de avlyssnade var riksdagsman kom – under några månader hösten 1952 – även den kommunistiska riksdagsgruppens telefon i riksdagshuset att avlyssnas.⁸⁹

De ursprungliga utskrifterna från telefonkontrollen har förstörts. Däremot har innehållet i samtalen bevarats i form av fiktiva meddelarrapporter. Den första källbeteckningen var "Munin" som påbörjades i november 1951. År 1954 tycks mängden rapporter blivit så stor att säkerhetspolisen nu valde att dela upp rapporterna

⁸⁷ I volym 15:0120, vol. 4, som handlar om partiskolorna och kronologiskt sträcker sig från november 1962 till juli 1975 finns sammanlagt 69 numrerade handlingar. Av dessa utgörs 34 av sammanställningar av överskottsinformation från telefonavlyssning (31 från källa "Ad-ept", en från "E. Hilding", en från "E. Jung" och en från "E.E".)

⁸⁸ Ulf Eliasson, *Politisk övervakning och personalkontroll 1969-2002*.

⁸⁹ Ulf Eliasson, *Politisk övervakning och personalkontroll 1945-1969*.

efter ämne. Rapporterna blir i allmänhet mindre frekventa efter 1960-talets första år och kring 1967/68 upphör rapporteringen.

Av dem som handlar om SKP är "E. Hilding" den största. Den upptar omkring 2000 rapporter, utskrivna mellan 1954 och 1967. Detta är också den största akten med material om svenska förhållanden. "E. Ellis" handlar om förhållanden och personer inom Stockholms kommunistiska arbetarkommun. Rapporterna täcker perioden 1 april 1954 - 10 mars 1967. "E. Jung" omfattar 395 rapporter, vilka, som namnet antyder, handlar om Demokratisk Ungdom. Där finns även material om *Forum Vänster* och tidningen *Tidsignal*. Rapporterna omfattar åren 1954 till 1967.

Bland övriga fiktiva meddelare med överskottsinformation finns "Aurora", som handlar om Ny Dag. "Aurora" innehåller mängder av namn, bl.a. på nya prenumeranter och folk som inte fått tidningen och sådana som vill ha tidningen till annan adress under sommaren. "Aurora" upphörde i november 1967. "Adept" innehåller namn på personer som utbildades vid kommunistiska partiskolor i utlandet, främst Bad Doberan. "Adept" tunnades ut omkring 1964 och upphör i praktiken detta år.

"Styrbjörn" handlar om Stockholms läns kommunistiska partidistrikt. Serien, som innehåller 74 rapporter tunnades ut mot mitten av 1960-talet. Den sista rapporten är från 1967. "Sambo" handlar inledningsvis om förlaget *Arbetarkultur* men materialet upphörde omkring 1960. Serien låg sedan i träda till 1967 då den fylldes med rapporter om SKP. Här finns ett hundratal rapporter om personer och förhållanden i partiledningen. "Sambo" fortsatte därefter från januari 1968 till november 1969 med rapporter om kommunister i Göteborg.

Postkontrollen, som också varit mycket omfattande under andra världskriget, återupptogs endast i mycket begränsad omfattning.

När det gäller telefonkontrollen kan konstateras dels att de redovisade motiven för avlyssningen ofta var ytterst tunna, dels att överskottsinformationen var det väsentliga utbytet av ingreppen. Informationen gällde i hög grad personfrågor: vem som flyttade till vilken post inom organisationen, vem som prenumererade på Ny Dag, vem som var osams med vem, vem som skulle resa till Moskva eller Svarta Havet, vem som besökte partiexpeditionen.

5.2.3.1 Stockholm

Telefonavlyssningen av SKP i Stockholm var i hög utsträckning riktad mot partihögkvarteret på Kungsgatan 84 vars växeltelefon (52 00 95) avlyssnades från 1952 till mitten av 1960-talet. Men det var inte bara växeltelefonen som avlyssnades; även telefonerna på Ny Dag, SKU och den kommunistiska arbetarkommunen som också fanns på Kungsgatan 84 avlyssnades. Bland övriga kontor som telefonavlyssnades under 1950- och 1960-talen kan nämnas Förbundet Sverige - Sovjetunionen, resebyrån Folkturist, Svensk-Kinesiska Föreningen och den kommunistiska arbetarkommunens kontor på Blekingegatan.

Ungdomsförbundets (SKU/DU) telefoner avlyssnades från 1951 till och med 1966 bortsett från några kortare avbrott. Här ingick också avlyssning av tidningen Stormklockans redaktionstelefon. Avlyssningen av ungdomsförbundet i Stockholm återupptogs efter beslut i Stockholms tingsrätt den 30 augusti 1968 om avlyssning av två telefoner på Kafé Marx på Kungsgatan 84 i Stockholm. Bakgrunden var den förundersökning som inletts i början av 1968 mot ledande personer inom KFML och FNL-rörelsen. Dessa grupper antogs enligt polisen ha ont om lokaler att samlas i och använde därför ofta Kafé Marx som mötesplats. I samband med detta antogs de också begagna sig av två telefoner på Kafé Marx. En av dessa telefoner disponerades också av Vänsterns Ungdomsförbund (VUF) som därmed också telefonavlyssnades.⁹⁰ Avlyssningen av VUF genom Kafé Marx upphörde i maj 1970.

Ansökningarna till Stockholms tingsrätt om avlyssning av ledande företrädare för ungdomsförbundet rymmer åtskilliga exempel på vagheter i de misstankar som utgjort den rättsliga grunden för telefonkontrollen. När säkerhetspolisen i PM av den 26 augusti 1959 begärde förlängning av avlyssningen av en av dessa, här kallad "Sune Hillström" anfördes bl.a. att han under sommaren varit starkt involverad i arrangemangen kring Världsungdomsfestivalen i Wien. Därtill hade han ringt och bett att få låna en bormaskin av en Moskvautbildad kommunist, vilket gick bra. I PM:n konstaterades att "det är här icke känt, vilken användning ["Hillström"] kan ha av ovannämnda bormaskin".⁹¹

⁹⁰ Tillägg till PM av den 15/8 1968. Sköld Peter Matthis' personakt, löpnr C 1 1. SÄPO.

⁹¹ PM av Gunnar Rihammar och H Granelund 26/8 1959. P 5655, löpnr C 1. SÄPO.

Den 22 december 1959 omtalas i säkerhetspolisens PM att den misstänkte har varit i telefonkontakt med en kvinnlig kommunist som bl.a. varit anställd vid polska radion. Övriga uppgifter som anförs i denna PM är att han den 7 december skulle delta i ett möte i Västerås, att han "gjort en del resor, men något närmare om dessa är här icke känt". Därutöver anfördes att "Hillström" ett visst datum skulle hämta sin fru på Södersjukhusets BB där hon fött en dotter.⁹²

Från den 12 oktober 1962 fram till sin död i slutet av januari 1963 vistades "Hillström" på sjukhus. Även under denna tid avlyssnades DU:s telefoner, trots att den döende mannen knappast kunde komma i närheten av dem och trots att hans möjligheter att bedriva spioneri torde ha varit obefintliga. Motivet tycks ha varit att man funnit det ytterst angeläget att inte tappa greppet om utvecklingen inom den kommunistiska ungdomsrörelsen.⁹³

I likhet med avlyssningen av moderpartiet gav den information som genom telefonkontrollen samlades in om ungdomsförbundet allmänna upplysningar om verksamheten samt en mängd personupplysningar. Däremot gav den, såvitt framkommit, inga belägg för någon form av brottslig verksamhet.

5.2.3.2 Göteborg

Telefonavlyssningen av SKP-komplexet i Göteborg kom i gång något senare än i Stockholm. I gengäld bedrevs den också efter det att säkerhetspolisen i Stockholm upphört med att avlyssna partihögkvarteret i Stockholm.

I mitten av september 1951 inkom till statspolisen i Göteborg en skrivelse från kommissarie Lönn i Stockholm. Lönn återopade i skrivelsen ett tidigare samtal och lämnade information angående arrangemangen kring telefon- och postkontroll. Lönn framhöll att "det viktigaste" var att få fram misstankar om grovt spioneri mot en person. Dessa misstankar kunde "därefter härledas till andra personer i samma spionkrets, även om dessa icke på grund av anställningar eller andra orsaker kunna själva oberoende misstänkas för grovt spioneri".

⁹² PM av Gunnar Rihammar och H Granelund 22/12 1959. P 5655 löpnr C 1. Säpo. För en utförligare analys av innehållet i de PM som låg till grund för avlyssningen av ungdomsrörelsen se, Magnus Hjort, *Säkerhetstjänsterna och den kommunistiska ungdomen. Övervakningen av SKU/DU/VUF 1945-1970*.

⁹³ PM av Holger Larsson 15/12 1962. P 5655 löpnr C 3. SÄPO.

Vad Lönn uppenbarligen menade var att kunde säkerhetspolisen nöjaktigt visa att en person var skäligen misstänkt för grovt spioneri kunde även ett antal andra personer som denne stod i kontakt med också avlyssnas på denna grund. Detta även om de av egen kraft inte kunde anses komma i fråga för telefonkontroll. När det gällde postkontroll var kraven lägre framhöll Lönn. Här räckte det med brott "vara straffarbete minst kan följa".⁹⁴

Även om säkerhetspolisen i Göteborg således redan hösten 1951 erhållit instruktioner förefaller avlyssningen av Göteborgskommunisterna inte ha inletts förrän ett år senare. Den 16 juli 1952 ingav säkerhetspolisen i Göteborg en PM till stadsfiskalen beträffande två personer som kunde misstänkas för förberedelse till sabotage. Bakgrunden var att uppgifter inkommit som utpekade de två som delaktiga i ett sabotage mot ett tyskt fartyg år 1938. Ytterst ansågs dock den s.k. Wollweberligan ligga bakom det hela. I PM:n till stadsfiskalen anförde säkerhetspolisen att det var "känt" att Wollweber nu höll på att bygga upp sin organisation på nytt och att det var "omvittnat" att gamla medlemmar värvades.

Förutom detta var ingenting ofördelaktigt känt om de misstänkta som dock båda hade anknytning till kommunistiska kretsar. Av okänd anledning dröjde stadsfiskalen ända till september med att föra ärendet vidare till domstol men den 9 september 1952 beslutade rådhusrätten i Göteborg att telefonavlyssning kunde igångsättas.⁹⁵

Några veckor senare inleddes en annan förundersökning mot tre Göteborgskommunister, varav en var misstänkt för förberedelse till uppror och de två andra för spioneri. I anslutning till denna förundersökning avlyssnades även den kommunistiska sjömansklubben i Göteborg med motiveringen att de tre vistades där "så gott som varje kväll".⁹⁶ I en PM daterad den 1 december 1952 förklarades sjömansklubben vara den organisation varifrån "kommunisternas illegala internationella arbete i stor utsträckning dirigeras".⁹⁷

I ytterligare en PM från samma månad framhölls att det var av "utomordentlig betydelse, att organisationens alla förgreningar och

⁹⁴ Kommissarie Erik Lönn, Stockholm till kommissarie H Simonsson, Göteborg 13/9 1951. Säkerhetspolisen, Göteborg serie F 3 vol 1 (1950-1953). SÄPO.

⁹⁵ Se PM, kriminalstatspolisens 3 rotel Göteborg 16/7 1952 och beslut av rådhusrätten i Göteborg 9/9 1952. Säkerhetspolisen, Göteborg serie F 3, vol 1. SÄPO.

⁹⁶ PM, kriminalstatspolisens 3 rotel Göteborg 27/9 1952 och beslut av rådhusrätten i Göteborg 30/9 1952. Säkerhetspolisen, Göteborg serie F 3, vol 1. SÄPO.

⁹⁷ PM, kriminalstatspolisens 3 rotel Göteborg 2/12 1952. Säkerhetspolisen, Göteborg serie F 3, vol 1. SÄPO.

kontakter kunna kartläggas".⁹⁸ Uppenbarligen var säkerhetspolisen i Göteborg i början av 1950-talet övertygad om att Wollweberligan återigen var aktiv. I en PM från april 1953 förklarades, med hänvisning till att ett flertal brittiska fartyg varit utsatta för haverier och bränder, att "det finns sålunda numera icke någon tvekan om att den wollweberska sabotageorganisationen verkligen trätt i verksamhet". Huruvida även Sverige skulle dras in i detta kunde dock inte säkerhetspolisen säga med säkerhet.⁹⁹

Avlyssningen av den kommunistiska sjömansklubben pågick till i slutet av maj 1953 då den avbröts med motiveringen att telefonen där endast i "ringa omfattning" användes av de misstänkta personerna.¹⁰⁰

I slutet av februari 1953 inleddes förundersökning mot en ombudsman vid Göteborgs kommunistiska arbetarkommun som misstänktes för spioneri. I den telefonavlyssning som beviljades ingick två telefoner på arbetarkommunen med adress Andra Långgatan 20.¹⁰¹ Den 30 oktober 1953 utökades avlyssningen till att omfatta tre telefoner på Göteborgs kommunistiska arbetarkommun.¹⁰²

I mars 1955 inleddes telefonavlyssning av en telefon på Hisings-Posten där en f.d. kommunistisk funktionär med internationella kontakter arbetade.¹⁰³ Avlyssningen pågick till mitten av oktober varefter den avbröts då den misstänkte lämnat sin anställning.¹⁰⁴ Telefonavlyssningen av Göteborgs kommunistiska arbetarkommun utökades i november 1956 och omfattade vid denna tidpunkt fem telefoner knutna till två anställda.¹⁰⁵ Månaden därefter inleddes avlyssning av två telefoner på Demokratisk Ungdoms expedition på Övra Majorsgatan 3.¹⁰⁶ Brottsmisstankarna avsåg spioneri.

⁹⁸ PM, kriminalstatpolisens 3 rotel Göteborg 30/12 1952. Säkerhetspolisen, Göteborg serie F 3, vol 1. SÄPO.

⁹⁹ PM, kriminalstatpolisens 3 rotel Göteborg 27/4 1953. Säkerhetspolisen, Göteborg serie F 3, vol 1. SÄPO.

¹⁰⁰ PM, kriminalstatpolisens 3 rotel Göteborg 27/5 1953. Säkerhetspolisen, Göteborg serie F 3, vol 1. SÄPO.

¹⁰¹ PM, kriminalstatpolisens 3 rotel Göteborg 27/2 1953. Säkerhetspolisen, Göteborg serie F 3, vol 1. SÄPO.

¹⁰² Beslut, Göteborgs rådhusrätt 30/10 1953. Säkerhetspolisen, Göteborg serie F3, vol 2. SÄPO.

¹⁰³ PM, kriminalstatpolisens 3 rotel Göteborg 30/3 1955. Säkerhetspolisen, Göteborg serie F 3, vol 3. SÄPO.

¹⁰⁴ PM, kriminalstatpolisens 3 rotel Göteborg 27/10 1955. Säkerhetspolisen, Göteborg serie F 3, vol 4. SÄPO.

¹⁰⁵ PM, kriminalstatpolisens 3 rotel Göteborg 27/11 1956. Säkerhetspolisen, Göteborg serie F 3, vol 5. SÄPO.

¹⁰⁶ PM, kriminalstatpolisens 3 rotel Göteborg 28/12 1956. Säkerhetspolisen, Göteborg serie F 3, vol 5. SÄPO.

Säkerhetspolisens telefonavlyssning av SKP i Göteborg synes nu ha funnit sin form och de följande tio åren skulle sju telefonnummer inom Göteborgs kommunistiska arbetarkommun och Demokratisk Ungdom vara avlyssnade.

Avlyssningen av arbetarkommunen avbröts vid årsskiftet 1966/67, sannolikt beroende på att den ombudsman som var föremål för avlyssning slutade sin anställning. Avbrottet blev dock kortvarigt och redan i april 1967 återupptogs telefonavlyssningen som nu avsåg sex telefonnummer på den kommunistiska arbetarkommunen inklusive redaktionstelefonen på Arbetartidningen.

Beträffande Demokratisk Ungdom behövde inte avlyssningen brytas då säkerhetspolisen i Göteborg redan i december 1966 fört över tillståndet på en nyligen anställd ombudsman.¹⁰⁷ Avlyssningen av Demokratisk Ungdom, som 1967 bytt namn till VUF, pågick i Göteborg t.o.m. september 1968. Anledningen till att avlyssningen bröts torde dels ha varit hotbildens förändrade inriktning, dels att den ombudsman till vilken tillståndet var knutet slutade sin tjänst. Telefonavlyssningen av Göteborgs kommunistiska arbetarkommun och Arbetartidningen pågick t.o.m. februari 1969.¹⁰⁸ Även i Göteborg kom nu säkerhetspolisen att i stället inrikta sig på KFML och senare KFML(r).¹⁰⁹

5.2.3.3 Andra orter

Telefonkontroll har använts också av andra sektioner inom polisen än den i Stockholm. Luckorna i polisens regionala material gör dock att en fullständig kartläggning skulle kräva omfattande studier i de tillståndsgivande tingsrätternas arkiv. Den begränsade undersökning som ändå gjorts har visat att ledande företrädare för SKP i Norrbotten avlyssnades under 1950-talet. I Malmö avlyssnades den kommunistiska arbetarkommunen åtminstone från 1959 till mitten av 1960-talet.

¹⁰⁷ Se handlingar i Säkerhetspolisen, Göteborg serie F 3, vol 18-20. SÄPO.

¹⁰⁸ Se handlingar i Säkerhetspolisen, Göteborg serie F 3, vol 21-22. SÄPO.

¹⁰⁹ Om detta se Magnus Hjort: *Hotet från vänster. Säkerhetstjänsternas övervakning av kommunister, anarkister m.m. 1965-2002*. Forskarrapport till Säkerhetstjänstkommissionen. SOU 2002:91.

5.2.4 Buggning

Avlyssning och upptagning av samtal med hjälp av trådbandspelare eller annat ljudmedium tycks inte ha tillämpats i någon större skala under andra världskriget. Ett exempel från fredssommaren 1945 visar dock att möjligheten fanns. Det gällde en fabrikör som misstänktes för olovlig underrättelseverksamhet. Han hade bjudit flera av polisen kända personer på supé i sin verkstad på S:t Eriksgatan 10 i Stockholm. Säkerhetspolisen hade fått reda på evenemanget genom meddelande från försvarsstaben, som möjligen fått tipset från en av de inbjudna.¹¹⁰ Långt före utsatt tid var två konstaplar på plats i ett angränsande utrymme. I sin rapport noterade de att "avlyssning" påbörjats kl. 18,00. Den fortsatta rapporten består av ett detaljerat referat av vad som förevarit under supén.¹¹¹ Avlyssningsutrustningen fick tydligen vara kvar, ty i en övervakningsrapport gällande den 16 oktober 1945 noterades följande:

Fru "Sjöö" arbetade som vanligt på dagen. Vid 17,30-tiden gick hon till [fabrikören], nr 10 S:t Eriksgatan, där hon åt middag. Avlyssning gav dåligt resultat. Fru "Sjöö" kom hem kl. 1,00 på natten.¹¹²

I dessa rapporter finns alltså ordvändningar ("avlyssning") som tydligt anger att det är fråga om buggning.¹¹³

Denna tydlighet är dock unik. I likhet med överskotts-informationen från telefonkontrollen innehåller rapporter från buggningar sällan några upplysningar om hur materialet inhämtats. Det är i stället rapporternas karaktär som antyder vad det är fråga om. En typisk buggningsrapport består av detaljerade, kanske ordagranna, referat av tal och samtal, gärna interfolierade med någon parentetisk upplysning om "ohörbar passage" eller "svåruppfattat namn".¹¹⁴ Från de första åren efter krigsslutet har inga sådana rap-

¹¹⁰ I en PM om vederbörande, tillkommen 1963 på Statspolisen i anledning av att hon sökt visum till Kanada, sades bl.a. att hon "var inspelad mot [fabrikören] för Fst/in:s räkning". PM utan rubrik, u. 12.9.63, H. Gruvfors med tillägg u.18.9 1963, Lindroth; PM, u.18.9 1963, Lars P. Lindroth, P4045, A5. SÄPO.

¹¹¹ PM 5/7 1945, P 193, A12. SÄPO.

¹¹² PM Rapport från "Strömborg", P4045 A5. SÄPO.

¹¹³ Detta har också bekräftats av de närvarande konstaplarna. Se anteckningar från förhör med Gösta Danielsson 11/10 2001. SÄKO.

¹¹⁴ Se Lund-kommissionens rapport om detta: *Dokument nr 15. Rapport til Stortinget fra kommisjonen som ble nedsatt av Stortinget for å granske påstander om ulovlig overvåking av norske borgere (Lund-rapporten)*. 1996.

porter påträffats. Början av 1950-talet tycks däremot ha varit något av en höjdpunkt för buggningsmetoden, vilken möjligen har att göra med att förbättrade tekniska hjälpmedel blev tillgängliga.

5.2.4.1 Källa "Heimdal"

I SÄPO:s arkiv finns en serie med beteckningen 5:73 följt av ett upp till tresiffrigt nummer. I denna serie har handlingar från säkerhetspolisens källor samlats på så sätt att varje källa har ett eget nummer med tillhörande akt. För varje källa finns också ett täcknamn, t.ex. "Munin" eller "Åsa". Att källorna begåvats med täcknamn hänger ihop med källskyddet. Detta har syftat till att skydda antingen en enskild uppgiftslämnarens identitet, en samverkande underrättelse- eller säkerhetstjänst eller en känslig inhämtningsmetod, vanligen telefonavlyssning.

En av dessa källor är av särskilt intresse i detta sammanhang, nämligen 5:73/127 "Heimdal". Källa "Heimdal" är att döma av de bevarade handlingarna varken en personkälla eller en samverkande tjänst. Inte heller är rapporterna en följd av telefonavlyssning. I källakten "Heimdal" finns i stället en mängd rapporter från åren 1950-1953 som med all säkerhet har tillkommit genom buggning. Samtliga rapporter i serien "Heimdal" är mycket detaljerade och innehåller långa avsnitt som utgör direkta citat från olika kommunistiska möten. I ett flertal av rapporterna finns kommentarer som "ohörbart efternamn" eller att namn "återgivas med reservation för enstaka hörfel". De flesta av rapporterna är skrivna av Ragnar E Andersson som inom säkerhetspolisen var ansvarig för arbetet med "speciella spaningsmetoder".¹¹⁵

Flera av de bäst dokumenterade mötena är från 1952, Enbomsprocessens och Catalina-affärens år. SKP höll då CK-möten i januari och december och dessutom ett förstärkt CK-möte i augusti till vilken även representanter för distrikten var inbjudna. Samtliga dessa sammanträden avlyssnades av säkerhetspolisen. I rapporterna ges en inledande redogörelse med uppgifter om hur många som deltog och hur länge sammanträdena pågick. Där ges även korta sammanfattningar av mötets politiska bakgrund och av diskussionernas innehåll och karaktär. Därefter vidtar en redogörelse för debatterna. Dessa är ganska personligt utformade med inslag av karaktäristiker av talarna och talen. I en rapport karakteriseras en talare som "en av partiledningens torftigaste och mest långgrandiga".

¹¹⁵ Ulf Eliasson, *Politisk övervakning och personalkontroll 1969-2002*.

Vissa talares inlägg redovisas mycket summariskt med hänvisning till att de rört sig på "den allmänna kommunistiska fraseologins område". Andra däremot redovisas ordagrant.

Ett av de anföranden som säkerhetspolisen valde att nedteckna ord för ord, var det som Harald Rubinstein höll vid sammanträdet den 9-10 augusti 1952. Det handlade om Enbomsaffären. I partiets eget protokoll från mötet, som finns bevarat i partiarkivet, upptar Rubinsteins tal 5 ½ maskinskrivna A4-sidor. Liksom vid flera andra tillfällen hade partiet låtit spela in förhandlingarna på ljudplattor och protokollet har tydligt utformats med hjälp av denna ljudupptagning. Men efter tre sidor bryts referatet mitt i en mening. Avbrottet får sin förklaring i en inskjuten mening: "Forts. å Platta nr. 6 borta." Därefter återupptas referatet mitt i en annan mening.¹¹⁶ Säkerhetspolisens uppteckning av Rubinsteins anförande är däremot fullständig.

Det var inte bara sammanträden inom SKP:s centralkommitté som åren 1950-53 var föremål för buggning. SKU:s 22 kongress som hölls i Medborgarhuset i Stockholm i maj 1950 var med all sannolikhet buggad¹¹⁷ liksom ett flertal regionala kommunistiska årskonferenser. Beträffande de buggningsoperationer som ägde rum i Stockholm kan flertalet knytas till en och samma lokal: HSB-huset på Fleminggatan. Att detta var oerhört känsligt framgår av att säkerhetspolisen i de "Heimdal"-rapporter som avser möten i Stockholm noggrant undvikit att ange i vilken lokal ett visst möte hållits.¹¹⁸ I ett fall kan konstateras att detta åstadkommits genom att lokalangivelsen helt enkelt klippts bort från rapporten. Namnet på lokalen kan dock återfinnas i en kopia som placerats i en annan sakakt.¹¹⁹ I ett halvt dussin fall har dock lokalen kunnat identifieras genom andra källor. I samtliga dessa fall har lokalen varit HSB-huset på Fleminggatan i Stockholm.¹²⁰

¹¹⁶ A2, vol 6, VPK:s arkiv, ARAB.

¹¹⁷ Rapporten ingår ej i "Heimdal"-serien men är uppenbarligen av samma typ: detaljerad och med namn som inte kunnat uppfattas. Därtill är rapporten upprättad av Ragnar E Andersson. Akt 15:1211 löpnr 1. SÄPO.

¹¹⁸ Ett undantag finns, vilket avser ett möte som hölls i yrkesskolans aula i Stockholm.

¹¹⁹ Akt 15:222/13 löpnr 8. SÄPO.

¹²⁰ I flera fall har det varit möjligt att med hjälp av Ny Dag fastställa att ett visst möte hållits i HSB-huset. När det gäller SKP:s sammanträden med centralkommittén så har C H Hermansson bekräftat att HSB-huset var en av de lokaler som partiet använde. I avsaknad av minnesanteckningar och dagböcker kan han dock inte bekräfta att just de möten som återfinns i källakten "Heimdal" hölls i HSB-huset. (Telefonsamtal med C H Hermansson 14/3 2002. SÄKO.) Detta är beläget vid Fleminggatan/Hjärnegatan. Den senare gatan nämns i en rapport från "Johan" 13/10 1949 ang. ett styrelsemöte den 13/10 1949. Han skulle återkomma med närmare uppgifter om han fick reda på lokalens belägenhet. Av en särskild anteckning framgår att detta syftar på HSB:s lokaler. (15:220, u. 13/10 1949, SÄPO) Fil. dr. Irene

Med tanke på att säkerhetspolisen uppenbarligen velat dölja vilken lokal mötena hållits i samt att såvitt kunnat utrönas, samtliga dessa har hållits på samma ställe talar mycket för att det förhåller sig på följande sätt: Antingen har fasta mikrofoner funnits monterade eller så har polisen på ett mycket enkelt sätt kunna göra de inspelningar man önskat i HSB-huset, kanske genom att koppla in sig på en befintlig ljudanläggning. För detta talar också det faktum att vissa av de möten i HSB-huset som avlyssnats förefaller ha haft ganska begränsat intresse för säkerhetspolisen, t.ex. SKV:s Stockholmsavdelnings årsmöte 1951. Att mötet ändå avlyssnades tyder på att det kunde göras utan större problem för säkerhetspolisen.

Förutom uppgifter om det dagsaktuella kommunistiska arbetet fick säkerhetspolisen genom buggningsoperationerna i början av 1950-talet fram ett stort antal namn på funktionärer och ombud i olika sammanhang, Däremot inga som helst belägg för illegala aktiviteter.

5.2.4.2 Georg Greiffs kontor 1951-1952 (källa "Maja")

Georg Greiff föddes 1908 i Valleberga församling i Kristianstads län. År 1926 anslöt han sig till den kommunistiska rörelsen och kom att engagera sig både fackligt och politiskt. Det var också i egenskap av kommunist som säkerhetstjänsten först uppmärksammade hans verksamhet 1930. Under andra världskriget karakteriserades Greiff som "fanatisk kommunist" och var föremål för både post- och telefonkontroll. Under krigsåren var han ombudsman för SKP, bl.a. i Skåne, och senare även ordförande i partiets s.k. kontrollkommission.

1944 utnämndes Greiff till chef för Inafilm som skötte SKP:s partifilmer. I och med detta inleddes den affärsverksamhet som under det kalla kriget skulle bli huvudanledningen till säkerhetspolisens intresse för honom. Redan i april 1945 förekom uppgiften att Inafilm köpte in ryska filmer för uthyrning i Sverige varvid SKP skulle tillföras 20% av bruttointäkterna.¹²¹ Under de närmaste åren kom Georg Greiff och hans hustru att allt mer engagera sig i olika affärsverksamheter, varvid från säkerhetspolisens sida misstanken fanns att en del av intäkterna kom kommunistpartiet till godo.

Andersson har kunnat bekräfta att årsmötet med Stockholms lokalavdelning av SKV 29/11 1951 hölls just i HSB-huset.

¹²¹ PM av Gösta Lewin 12/4 1945. P 389 löpnr A 2. SÄPO.

Detta som ett led i bidragen från de kommunistiska broderpartier-
na i Östeuropa.

I maj och juni 1949 övervakades Greiff intensivt varefter spa-
ningen låg nere i drygt två år. I juli 1951 återupptogs övervakning-
en av Greiff vilket möjligen hänger samman med att säkerhetspoli-
sen nu kontaktades av fru "B" som var innehavare av en uthyr-
ningsbyrå med kontor på Birger Jarlsgatan i Stockholm. Fru "B"
hade sedan september 1950 låtit Greiff hyra ett kontorsrum i ut-
hyrningsbyråns lokaler på Birger Jarlsgatan där han skötte sina affä-
rer med bl.a. Östtyskland och Tjeckoslovakien. Fru "B" hade dock
kommit till uppfattningen att det kunde vara något "skumt" med
Greiffs affärer och efter samråd med sin make beslutat sig för att
kontakta polisen.¹²² Det framgår inte klart av några handlingar i
ärendet men framstår ändå som uppenbart att kontakten med fru
"B" öppnade för nya möjligheter när det gällde att övervaka Greiff.
Eftersom fru "B" bedrev sin uthyrningsverksamhet i anslutning till
det kontorsrum Greiff hyrde bör det ha varit en enkel sak för sä-
kerhetspolisen att vid något tillfälle installera mikrofoner och an-
nan utrustning för avlyssning.

Startskottet för buggningen av Georg Greiff synes ha gått den 4
juli 1951. I en PM "angående övervakning av Greiff" anges att ett
samtal med en besökare samt de brev som Greiff dikterat för sin
sekreterare "äro upptagna på rulle 1". Det inspelade materialet visa-
de sig dock vid en kontroll vara "utan värde ur spaningssyn-
punkt".¹²³ Under hösten 1951 flyttade Greiff till större lokaler på
Birger Jarlsgatan 60 där avlyssningen efter ett avbrott på drygt två
veckor kom att fortsätta. Det torde inte ha berett säkerhetspolisen
något större problem att installera avlyssningsutrustningen även i
dessa lokaler. En av Greiffs anställda var nämligen även verksam
som uppgiftslämnare till säkerhetspolisen. Dessutom hade säke-
hetspolisen kontakt med portvakten i huset.

De uppgifter som erhöles genom buggningen av Greiff kom i ja-
nuari 1952 att ges källbeteckningen "Maja". Den fiktiva meddelaren
"Maja" fick dock aldrig något JWK-nummer och följaktligen finns
det heller inte någon meddelarakt. Rapporterna från "Maja" finns
därför enbart att tillgå i Georg Greiffs personakt samt i sak- och
personakter rörande personer och organisationer som förekommer
i rapporterna. Den information som på detta sätt samlades in hade
huvudsakligen anknytning till Greiffs affärsverksamhet. Det kunde

¹²² Odaterad och anonym PM i akt P 389 löpnr A 3. SÄPO.

¹²³ PM angående övervakning av Greiff (anonym och odaterad). Akt P 389 löpnr Ö 1. SÄPO.

dock förekomma att även andra uppgifter noterades, t.ex. rörande Greiffs engagemang i Solna Fredskommitté.

Att det var just i januari 1952 som källnamnet "Maja" tillkom hänger sannolikt samman med att säkerhetspolisen i januari 1952 försökte få tillstånd till telefonavlyssning av Greiff. Underlaget för detta var till största delen uppgifter från buggningen, vilket man i promemorian till åklagaren och rätten ville dölja. Det är tveksamt om någon formell begäran om telefonkontroll lämnades in vid denna tid; någon telefonavlyssning synes i alla händelser inte ha kommit till stånd under 1952. I april 1953 beviljades dock avlyssning av fem telefonnummer tillhörande Greiff. Även vid detta tillfälle lades stor vikt vid uppgifterna från "statspolisens hundraprocentigt tillförlitliga källa 'Maja'".¹²⁴

Vid tiden för telefonkontrollens inledande var dock buggningen och den intensiva övervakningen av Greiffs kontor på Birger Jarlsgatan avslutad sen ett år tillbaka. Den 12 april 1952 publicerade först Stockholmstidningen och senare under eftermiddagen även Aftontidningen uppgifter om att säkerhetspolisen övervakade en kontorslokal på Östermalm. Under braskande rubriker om "Spionlarm på Östermalm" beskrevs hur säkerhetspolisen "under en längre tid" haft vindsvåningen under "noggrann bevakning". För den som hade minsta kännedom om Greiffs verksamhet torde det ha varit fullständigt klart vilken adress som avsågs i artiklarna. Avslöjandena ledde till att både buggningen och den visuella övervakningen av fastigheten avbröts.

Den sista rapporten med uppgifter från buggningen är daterad den 10 april 1952. Från den visuella övervakningen av inpasseringen finns en sista rapport med datum den 15 april. Hur uppgifterna om övervakningen kommit till pressens kännedom blev av allt att döma aldrig helt klarlagt. En källa var dock uppenbarligen portvakten som säkerhetspolisen varit i kontakt med och som också blivit utfrågad av en journalist.

Greiff telefonavlyssnades även i mars 1954 utan att något särskilt framkom. Misstankarna mot Greiff var dock något som säkerhetspolisen förmodligen aldrig helt släppte. Även 1965 planerades någon form av teknisk övervakning av Greiff. Bakgrunden var att denne året innan förvärvat ett antal obebyggda fastigheter i Östergötland i syfte att där bygga en ståtlig villa. I april 1965 skrev byråchefen Otto Danielsson ett meddelande till kommissarie Gösta Danielsson med följande innehåll:

¹²⁴ Se PM i akt P 389 löpnr C 1. SÄPO.

Frågan är om man icke ex.vis under bärplockningstid skulle kunna undersöka möjligheten att dra en tråd genom skogen. Låt oss fundera på detta om vi på något sätt få uppgift om att Gr. + nära hälften far bort.¹²⁵

Det är inte helt självklart att anteckningen syftar på det vi vanligen kallar buggning. Det skulle även kunna vara fråga om en s.k. *telefontappning*. Detta gick till så att man lade en ny ledning bredvid en existerande telefonledning och tappade denna på information.¹²⁶ I alla händelser handlar det om någon form av icke lagreglerad teknisk övervakningsmetod.

5.2.4.3 Buggning under 1960-talet

En av de anställda vid tekniska roteln har till Säkerhetstjänstkommissionen lämnat uppgifter om en planerad buggning av socialläkaren John Takmans bostad. Försöket avblästes i och med att Takman bodde i en villa vilket avsevärt försvårade möjligheterna att montera in utrustningen.¹²⁷

I SÄPO:s arkiv finns en 39-sidig sammanfattning av Värmlands Kommunistiska Partidistrikts årskonferens i Folkets Hus i Karlstad den 16-17 april 1966. En stor del av anförandena är ordagrant citerade men i övrigt saknar handlingen uppgifter om vilken inhämtningsmetod som använts i sammanhanget.¹²⁸ Bror Lindén, som under 1960-talet var chef för säkerhetspolisens tekniska rotel, har i samtal bekräftat att en buggning (eller "micning som Lindén kallar det) gjordes vid en sammankomst med svenska kommunister i Karlstad någon gång under perioden 1962 - 1967. Teknikerna hade, troligen under natten, installerat en minisändare på vinden till den avlyssnade lokalen och Lindén satt och spelade in mötet i en bil utanför. Banden torde därefter enligt Lindén ha överlämnats till sektionschefen i Karlstad.¹²⁹

¹²⁵ Otto Danielsson till Gösta Danielsson 5/4 1965. P 389 löpnr A 9. SÄPO.

¹²⁶ Om telefontappning se anteckningar från samtal med Bror Lindén 17/5 2001. SÄKO.

¹²⁷ Magnus Hjort och Lars Olof Lampers, *Buggning och andra former av teknisk avlyssning*. Opublicerad sekretariatsrapport, SÄKO.

¹²⁸ *Sammanfattning av Värmlands Kommunistiska Partidistrikts årskonferens i Folkets Hus lördagen den 16 och söndagen den 17 april 1966*. Handlingen är odaterad men hemligstämplad den 8 juli 1966. Dnr 86/1966. Akt 15:221, löpnr 2. SÄPO.

¹²⁹ Samtal med Bror Lindén den 17 maj 2001. SÄKO.

5.2.4.4 Buggningsoperationer utförda av Grupp B/IB

Även försvarsstabens Grupp B torde vid flera tillfällen ha utfört buggningsoperationer.¹³⁰ En tidigare anställd, här kallad "Forslund", har berättat att han någon gång, troligen vintern 1961-1962, blev tillfrågad av sin chef, Bertil Wenblad, om han ville utföra ett särskilt uppdrag. Han fick snart träffa Birger Elmér som nämnde att uppdraget gällde att avlyssna en kommunistisk kongress i Malmö. Operationen skulle egentligen ha utförts av Karl-Erik Pettersson men denne "fick kalla fötter". "Forslund" hämtade utrustningen på FRA och åkte i egen bil till Malmö - annat transportsätt bedömdes vara för riskabelt.

I Malmö sökte han efter Elmérs anvisningar upp en framträdande socialdemokratisk politiker, "Nordström". Denne hade nycklar till Folkets Hus i Malmö och släppte in "Forslund" så att denne kunde installera avlyssningsutrustningen. En mikrofon placerades på en fönsterkarm och en annan i ett piano. "Forslund" minns inte vad som hände med banden eller inspelningsutrustningen efter det att operationen avslutats. Inga handlingar har påträffats som med säkerhet kan knytas till denna händelse.

Något senare erhöll "Forslund" ännu ett uppdrag att avlyssna en kommunistisk sammankomst i Malmö. Även denna gång var "Nordström" behjälplig. En Grupp B-rapport har påträffats som möjligen rör mötet ifråga. Den 24 oktober 1962 rapporterade Grupp B att SKP "inom kort" skulle anordna ett ledningsmöte i Malmö. Man angav att också den centrala ledningen i Stockholm skulle närvara. Det framgår av anteckningar i anslutning till rapporten att mötet sedan hölls den 30 oktober 1962.

Den socialdemokratiska kommunalpolitikern, "Nordström" har bekräftat att han vid något tillfälle hjälpte en ung man att komma in i Folkets Hus i Malmö, dit "Nordström" hade nycklar. Besöket hade troligen föregåtts av att någon - kanske Karl-Erik Pettersson - ringde och förvarnade. "Nordström" minns att den unge mannen hade en bandspelare och ytterligare någon utrustning med sig som han placerade i en städskrub. Efteråt fick "Nordström" höra att en mikrofon hade placerats i en flygel men att den varit borta då den skulle avlägsnas.

"Forslund" har inför kommissionen berättat om ännu ett uppdrag han fick av Birger Elmér någon gång i mitten av 1960-talet. "Forslund" ombads då att söka upp SAP:s partisekreterare Sten

¹³⁰ Detta avsnitt bygger i sin helhet på Lars Olof Lampers, "Det grå brödrskapet". En berättelse om IB. Forskarrapport till Säkerhetstjänstkommissionen. SOU 2002:92.

Andersson för att med dennes hjälp få tillgång till ABF-huset i syfte att förbereda buggning av ett kommande kommunistmöte. "Forslund" uppger att han sammanträffade med Andersson på partikansliet, Sveavägen 68 varefter de båda tillsammans gick tvärs över gatan till ABF-huset. Av någon anledning kom någon buggning inte till stånd, åtminstone inte såvitt "Forslund" vet. Sten Andersson uppger att han inte kommer ihåg något om detta och att han aldrig varit med om att planera någon buggning.

En av de mer uppenbara buggningsoperationerna från IB:s sida utfördes då SKP:s partistyrelse den 10-11 april 1965 höll ett "slutet" sammanträde i ABF-huset i Stockholm. Från mötet finns ett utförligt 15-sidigt referat med ett flertal uttryck i skrivningen som indikerar buggning. Det redovisas exempelvis vad olika talare säger men anges ibland att man inte vet vem som talar ("nästa talare, namnet tyvärr okänt" etc.).

IB:s uppteckning från sammanträdet lämnades både till Fst/Säk och säkerhetspolisen. Uppgifterna torde dock ha varit av begränsat intresse för säkerhetstjänsterna. På de 15 rapportsidorna redogörs endast för rena partipolitiska diskussioner.

Två andra Grupp B-rapporter förefaller också vara resultat av buggning även om andra möjligheter inte helt kan uteslutas. Det första fallet utgörs av en 13 sidor lång redogörelse för vad som avhandlades vid Stockholms kommunistiska arbetarekommuns valkonferens i början av december 1963. På två ställen i texten har kompletteringar gjorts som kan tyda på hörfel.¹³¹

Det andra fallet utgörs av anteckningar från ett styrelsemöte i SKP den 30 oktober 1964. Partisekreteraren Erik Karlssons och partiordföranden Hermanssons anföranden återges ordagrant, vilket tyder på att det förelegat en bandupptagning. I övrigt består rapporten av en del mer kortfattade anteckningar från den efterföljande debatten. Det kan konstateras att båda rapporterna endast avhandlar allmänpolitiska frågor och interna partifrågor.

5.2.5 Förtroliga meddelare: allmänt

Under perioden från 1945 till slutet av 1970-talet torde ett 40-tal personer ha lämnat förtroliga meddelanden till säkerhetspolisen i Stockholm, till försvarsstaben eller till båda om personer och för-

¹³¹ Rapport från Stockholms kommunistiska arbetarekommuns valkonferens den 4/12 1963, osignerad och odaterad. Akt 5:73/288 löpnr 1. SÄPO.

hållanden inom SKP-komplexet.¹³² Några få lämnade regelbundet rapporter under en lång tid, de flesta medverkade med ett fåtal meddelanden under en kort tid. Varje meddelare tilldelades ett tacknamn och en särskild akt upprättades där hans eller hennes rapporter sparades. Rapporterna, eller utdrag ur dem, fördelades även på berörda person- eller sakakter. Meddelarens identitet var i allmänhet känd enbart av kontaktmannen inom myndigheten. Ofta noterade denne det riktiga namnet på en handling som i förseglat kuvert förvarades hos en högre chef.

I SÄPO:s arkiv finns, som tidigare nämnts, en särskild serie för meddelarakter där varje nummer motsvarar en källa med tacknamn. Dessa tacknamn är dock betydligt fler än antalet personer som fungerat som meddelare. Detta beror dels på att rapporterna från vissa meddelare delats upp på flera akter, dels på att många tacknamn avser akter med överskottsinformation från telefonkontroll.

Akterna i SÄPO:s arkiv omfattar meddelare som haft kontakter med övervakningsverksamheten i Stockholm. Sådana som arbetat för polisens sektioner ute i landet finns normalt inte med. Spår av deras verksamhet kan dyka upp i olika sammanhang, men det är inte möjligt att få någon samlad överblick av deras arbete, eftersom det regionala materialet, som nämnts, till största delen förstörts.¹³³

Meddelarna kan delas in i grupper med hänsyn till graden av intrång i de övervakades integritet.¹³⁴

Det allvarligaste intrånget begicks av dem som systematiskt och under en lång tid lämnade informationer om en miljö som de själva ingick i som medarbetare, åsiktsfränder och personliga vänner. Dessa *interna meddelare* har rapporterat om saker de fått höra vid personliga samtal. Dessutom har de i varierande utsträckning överlämnat kopior av partimaterial av typ kallelser, medlemsförteckningar, mötesprotokoll etc. De långvariga interna rapportörerna var få till antalet men överlämnade ett mycket omfattande material.

¹³² Det övergripande begrepp som används inom säkerhetspolisen idag är *källa* vilket inbegriper alla som lämnar information till SÄPO. Källorna kan sedan delas in i *förtrolig meddelare, informatör, vänskaplig säkerhetstjänst, myndighet eller annan inrättning* samt *telefonavlyssning*. När det gäller personkällor är dessa antingen en förtrolig meddelare eller en informatör. Skillnaden mellan dessa två är källskyddet. En förtrolig meddelare har alltid källskydd medan en informatör lämnar uppgifter under eget namn. Källskyddet syftar till "att skydda en känslig inhämtningsmetod som sådan eller att skydda en fysisk eller juridisk person från att utsättas för allvarlig skada". En informatör anses alltså inte behöva något skydd i detta avseende. Se Beslut av Gd Anders Eriksson och Pöint Kurt Malmström 19/8 1996. Tjänsteföreskriften (SH 1/96) ändras. Akt 701391-0117 löpnr 2, SÄPO..

¹³³ För exempel på upplysningar från regionala meddelare se, Ulf Eliasson, *Politisk övervakning och personalkontroll 1945-1969*.

¹³⁴ En liknande indelning tillämpades av den kanadensiska McDonald-kommitten, som utredde den kanadensiska säkerhetstjänsten på 1980-talet. Se, Peter Gill, *Policing Politics*, s 155.

Betydligt talrikare var de som befann sig inom de övervakade organisationerna och som hjälpte myndigheterna genom att överlämna olika typer av internt material som kallelser, studieplaner för kurser, matriklar och annat liknande. De *interna medhjälparna* har inte rapporterat om personliga samtal men i vissa fall har de sammanfattat förhandlingarna vid något sammanträde eller möte. Ofta är det fråga om kortvariga eller sporadiska insatser.

Alla meddelare är inte medlemmar av den övervakade organisationen. Det finns också ett mindre antal *externa meddelare*. Att de har information av värde för myndigheterna beror på att de i sitt yrke fått insyn i organisationen eller på att de på eget bevåg börjat samla information om den. Deras samarbete med polisen är särskilt känsligt om de förmedlar uppgifter som de erhållit under tystnadsplikt.

De externa meddelarna kan även ha karaktär av *tillfälliga rapportörer*. Det kan vara sådana som spontant lämnat enstaka upplysningar till myndigheterna eller som lovat att hålla ögonen öppna. I det senare fallet kan det röra sig om taxichaufförer, telepersonal eller anställda i serviceyrken. I de flesta fall har dessa inte fått någon egen meddelarakt utan den information de lämnat har enbart lagts i berörda person- eller sakakter.¹³⁵ Men det finns också exempel på meddelarakt med enstaka uppgifter från en tillfällig rapportör. Bakom upprättandet av akten torde då ligga en aldrig realiserad förhoppning om att kontakten skulle utvecklas och fördjupas.¹³⁶

Säkerhetstjänsterna har tidvis men inte alltid använt olika koder för att beteckna meddelarens och hans uppgifter tillförlitlighet.¹³⁷

I det följande redovisas enbart de aktuella interna meddelarna samt de viktigaste externa meddelarna. Övriga meddelare, som alltså var av mer perifer eller tillfällig art, presenteras i detta samman-

¹³⁵ Ett exempel på det är uppgifter om vissa gäster på ett hotell som våren 1945 lämnades till polisen av en där anställd hovmästare. Se *P.M. till kommissarie Lönn*, 17/3 1945, u. Sven Larsson, påskrift: Kontakt har tagits med...den 28.3.45 / Danielsson. P.M. angående..., rapp fr hovm..., 27/4, 12/6 1945, u. Gösta Danielsson, .P 193, A12; P.M. 5/9 1945, u. G. Danielsson, "Bo Nilssons" personakt A13. För tillfälliga uppgifter från en posttjänsteman, se Magnus Hjort, *Den farliga fredsörelsen*, s. 62.

¹³⁶ Se t.ex. 5:73/85, 99 och 110. SÄPO.

¹³⁷ Dessa ser idag ut som följer:

Ang källan:	Ang uppgifterna:
A Fullt tillförlitlig	1. Belagd
B Vanligen tillförlitlig	2. Trovärdig
C Tillförlitligheten kan inte bedömas	3. Tvivelaktig

¹³⁸ 5:73/18. Obs att sista volymen i serien är numrerad både som 84 och 82. Vissa rapporter ligger under annan källbeteckning. Täcknamnet "Johan" är fingerat. En beskrivning av "Johan" återfinns även i Magnus Hjort, *Den farliga fredsörelsen*, s. 37-39.

hang. Däremot kommer en del av dem nämnas i nästa kapitel där resultatet av övervakningen presenteras.

5.2.6 Interna meddelare

5.2.6.1 "Johan"

Meddelaren "Johan" intar med hänsyn till rapporteringens omfattning en särställning i meddelarkretsen. Hans rapportering inleddes 1940 och pågick till slutet av 1960-talet. Under dessa år lämnade han 4083 rapporter, som nu upptar 84 volymer.¹³⁸ En stor del av materialet består av dokument från olika organisationer inom SKP-komplexet. Det kan gälla listor över ledamöter i olika kommittéer, nämnder och utskott, listor över funktionärer och deltagare vid konferenser och kongresser, prenumerantförteckningar för olika tidningar och tidskrifter, listor över personer som samlat in namn till appeller och upprop, ifyllda anmälningsblanketter till resor, kompletta med fotografier.

Det kunde också gälla protokoll, korrespondens och cirkulär från olika organisationer inom den kommunistiska rörelsen. I de fall materialet stencilerats har "Johan" helt enkelt överlämnat ett exemplar. I andra fall har han ordnat med fotografering eller fotokopiering.

"Johan" lämnade vidare utförliga uppgifter om vilka som hade sin dagliga gärning på de centrala arbetsplatserna. Att polisen kunde upprätta en 55-sidig förteckning över all personal på Kungsgatan 84 var i hög grad ett resultat av hans arbete.¹³⁹

"Johan" bidrog även med handritade skisser över intressanta lokaler som t.ex. de olika våningsplanen på Kungsgatan 84. Även en privat bostad dokumenterades på detta sätt.¹⁴⁰

"Johan" lämnade referat från några av partiets kongresser, som före 1964 inte var offentliga. Också här spelar listor över personer som valts till olika förtroendeuppdrag en framträdande roll. Referaten av debatterna är kortfattade och vittnar inte om intresse för de ideologiska frågorna. "Johan" har varit mer intresserad av samtal av privat karaktär. Många av hans rapporter rör vanligt arbetsplats-

¹³⁹ Förteckning över personal, stämplad 12/2 1960. 55 s. inkl namnregister. 15:111, vol. 4, SÄPO.

¹⁴⁰ Se skiss över bostad i akt P 5692, löpnr 3 A. SÄPO.

skvaller; en skall sluta och börja på ett annat jobb, en annan vantrivs med sina uppgifter och en tredje drömmer om befordran. "Johan" berättar också gärna om sociala händelser som middagar på restaurang, födelsedagsfirande och julfester. Han kan då ge detaljer om olika festdeltagares uppträdande inklusive exakta mått på deras konsumtion av brännvin eller madeira.¹⁴¹

Ibland blir upplysningarna som överlämnas till polisen mycket intima. Det kan handla om problem i äktenskapet, om otrohet och hemliga förälskelser. Vid ett tillfälle överlämnade Johan en kopia av ett kärleksbrev, skrivet av en person i hans närhet. Dessa intima upplysningar saknade varje rimlig relevans ur säkerhetssynvinkel och "Johans" verksamhet var i dessa stycken grovt integritetskränkande.

Det intryck det rikhaltiga materialet ger är att "Johan" var bekant med de flesta inom den kommunistiska miljön i Stockholm utan att i politisk mening höra till den inre kretsen. Han lämnade inga rapporter från CK, AU eller sekretariatsmöten och inte heller från informella samtal i politiska frågor. Uppgifter om personers politiska verksamhet rör sig på ett ganska ytligt karriär- och intrigplan. Frågor om eventuella illegala syften eller planer berörs knappast alls och "Johan" utpekar aldrig någon som ur säkerhetssynvinkel opålitlig eller misstänkt.

"Johan" fick regelbundet betalt för sitt arbete och kan sägas ha varit anställd av säkerhetspolisen.¹⁴²

5.2.6.2 "Esbjörn"

Källa "Esbjörn" rapporterade till försvarsstaben mellan 1948 och 1970, således under nära 22 år. Från försvarsstaben gick rapporterna vidare till säkerhetspolisen. Rapporteringen omfattar över 600 rapporter och eftersom rapporterna kan vara upp till 5-6 sidor omfattar den flera tusen sidor. "Esbjörn" var försvarsstabens flitigaste rapportör och bland meddelarakterna i SÄPO-arkivet är det bara "Johan"-serien som är mer omfattande.¹⁴³

"Esbjörn" rörde sig i sammanhang där ryssar och svenskar möttes och gav säkerhetstjänsterna inblickar i dessa miljöer. Däremot hade han ingen närmare kontakt med det svenska kommunistparti-

¹⁴¹ Se t.ex. rapporter 18/2 1952, 20/8 1953, 5:73/18, SÄPO.

¹⁴² Se t.ex. uppteckning från samtal nr 212 den 6/10 2000. SÄKO.

¹⁴³ För en mer utförlig beskrivning och analys av källa "Esbjörn" se: Alf W. Johansson, *Källa "Esbjörn". En infiltratörs berättelser*. SÄKO.

ets kärna. Han rörde sig mera i periferin. "Esbjörn" utvecklade också ett nära vänskapsförhållanden till ett antal kommunister som han följde genom åren och utförligt rapporterade om.

Huvuddelen av "Esbjörns" rapportering består av beskrivningar av sammankomster, referat av tal på möten, samtal han haft, vem som pratat med vem på olika middagar, utflykter, och privata sammankomster i den kommunistiska miljön. "Esbjörns" rapportering är synnerligen detaljrik, ibland formar den sig till små noveller ur vardagslivet. Någon diskretion är svår att upptäcka: familjeförhållanden, kärleksaffärer, aborter, alkoholvanor, ekonomiska svårigheter etc. rapporterades utan urskiljning. Flera av de kommunister som "Esbjörn" rapporterade om såg honom som en nära vän. Han umgicks i årtionden med dessa "vänner", åt middagar familjevis med dem, gjorde utflykter, deltog på olika sociala sammankomster med dem, samtidigt som han hela tiden sände rapporter till säkerhetstjänsterna.

Två enskilda personer i den kommunistiska miljöns periferi blir föremål för "Esbjörns" speciella uppmärksamhet. Den ene, "Bertil Landefjord", arbetade på olika industrier i Stockholm och gjorde sig känd som drivande agitator och facklig organisator. "Esbjörn" lärde känna honom 1947 och började skriva rapporter om honom i februari 1948. Detta fortsatte han med i över 18 år till september 1966. "Esbjörn" rapporterade utförligt om "Landefjords" politiska verksamhet, hans omväxlande yrkesliv, hans familjeliv och hans tilltagande alkoholkonsumtion. Materialet samlades i "Landefjords" personakt som sammanlagt omfattar 356 sidor.

Esbjörns andra specialobjekt, "Sören Tunkvist", hade besökt Sovjet flera gånger under 1930-talet. Efter kriget hade han olika anställningar med anknytning till SKP och Förbundet Sverige-Sovjetunionen. Han var vad polisen kallade "yrkeskommunist". "Esbjörn" började rapportera om honom i juni 1952. Rapporteringen upphörde först i slutet av 1960-talet. Den berättar om "Tunkvists" verksamhet i Förbundet Sverige-Sovjetunionen, om hans strävsamma arbete som innehavare av en mindre affärsverksamhet och om hans familjeliv. "Esbjörn" besöker ibland familjen i deras hem och förvånas över att köksskåpet är fyllt med de bästa och dyrbaraste utländska spritvaror.

"Esbjörns" rapportering rör samtal och förhållanden som kunde tyckas vara ur säkerhetssynvinkel ointressanta. Men han anstränger sig att uppfatta de miljöer som han rör sig i som konspirativa och de blir också konspirativa i hans rapportering. Även företeelser som kan ha haft den naturligaste förklaring misstänkliggörs. Sär-

skilt uppmärksamhet riktas mot tecken på nyvunnen rikedom, "lyxkonsumtion", förekomsten av dyrbara spritsorter, kameror eller oförtullade cigaretter. Om ett övervakningsobjekt heter det: "Varför arbetade han på sin tid vid...[företaget "x"] frivilligt nästan bara på nätterna? Ville han ha dagen till sitt förfogande för någonting annat? Varför ägde han tidigare en dyrbar kamera?"¹⁴⁴ Att det fanns en illegal hemlig kärna inom SKP och att hans iakttagelser rör denna framstår som en underförstådd utgångspunkt för hans rapportering.

"Esbjörn" levererar inga direkta anklagelser eller utpekanden men desto mer av vaga misstänkliggöranden och halvkvädna avslöjanden. "Esbjörn" var övertygad om eller låter åtminstone i sin rapportering påskina att kommunistpartiet hade en hemlig illegal organisation, som det är hans uppgift att försöka avslöja. För de berörda innebar hans rapporter förstärkt uppmärksamhet från polisens sida.

Säkerhetspolisen tog intryck av "Esbjörns" rapporter. Man ansåg att det fanns grundad misstanke att "Tunkvist" var involverad i "illegal verksamhet" och spioneri. På sommaren 1953 begärde och fick säkerhetspolisen tillstånd till telefonavlyssning. Direkta citat ur "Esbjörns" rapport användes för att styrka ansökan. Telefonavlyssningen kompletterades sedan med postkontroll.¹⁴⁵ Telefonkontrollen pågick från juli 1953 till 10 januari 1954. Enligt en PM från 1956 framkom "dock intet direkt misstänkt" vid telefonavlyssningen.¹⁴⁶ Från augusti 1953 till 20 november 1953 var "Tunkvist" dessutom föremål för skuggning. Vidare kontrollerades hans post under tiden 9 oktober till 10 december 1953. Uppgifter om honom lämnades ut vid personalkontroll och ledde till att han inte fick en anställning vid ett vaktbolag.

Enligt uppgift fick Esbjörn 200 kronor per rapport, en summa som i dagens penningvärde motsvarar minst det tio-tjugodubbla. "Esbjörn" rapporterade åt försvarsstaben och har uppenbarligen betraktats som en värdefull källa. Även polisen var intresserad av hans rapporter och skulle gärna velat överta "Esbjörn" för att bättre kunna styra honom mot intressanta objekt. Detta gick försvarsstaben inte med på men erbjöd polisen att komma in med förslag mot vilka områden "Esbjörn" skulle styras. År 1964, mot slutet av sin

¹⁴⁴ "Sören Tunkvists" personakt löpnr 2. SÄPO.

¹⁴⁵ Lars P Lindroth till landsfogden i Stockholms län 15.7.1953. "Sören Tunkvists" personakt löpnr 1. SÄPO.

¹⁴⁶ PM av Melker Berntler 11 december 1956. "Sören Tunkvists" personakt löpnr 1. SÄPO.

agentkarriär, togs "Esbjörn" över av IB. Vid denna tidpunkt hade dock hans rapportering tunnats ut betydligt.

5.2.6.3 "Toddy"-kretsen

Till kategorin interna rapportörer måste även den grupp om fyra meddelare som försvarsstabens inrikesavdelning odlade under åren 1947 till 1949 räknas. Efter sin viktigaste meddelare kallas den här för "Toddy"-kretsen. Efter 1949 förekommer "Toddy" själv, fast nu under andra namn, som meddelare åt polisen. Den sista rapporten om samtal med f.d. "Toddy" är daterad i oktober 1958.

När "Toddy" i maj 1947 gjorde debut som meddelare åt försvarsstaben hade han i flera år varit föremål för polisens uppmärksamhet som misstänkt för olovlig underrättelseverksamhet. Hur det kom sig att han ställde sig till förfogande som rapportör har inte gått att fastställa. Möjligen knöts kontakten i samband med en utlandsresa hösten 1946. Hur som helst kunde han under en period samtidigt vara övervakad av polisen och meddelare åt försvarsstaben. Hans kontakt med försvarsstaben varade fram till sommaren 1949 och resulterade i ett tjugotal rapporter.

"Toddys" rapporter är av skiftande karaktär. En del består främst av en rad namn med korta kommentar efter varje. Kommentarererna gäller ofta "illegal verksamhet" eller "verksamhet för rysk räkning".¹⁴⁷ Andra handlar om möten som "Toddy" deltagit i, och andra åter är interiörer från livet på Kungsgatan 84.¹⁴⁸

"Toddy" hade själv ingen position på Kungsgatan 84 men två av hans förtrogna hade kortare anställningar där. Ingen av dem tillhörde dock de inre cirklarna. Att han hade "agenter" innanför murarna markerade "Toddy" i sina rapporter genom att tala om sin "sagesman" eller om en "bekant" som t.ex. fört ett förtroligt samtal med en partifunktionär.

En av "Toddys" agenter på Kungsgatan 84 började i augusti 1947 lämna egna rapporter under täcknamnet "Caligula". Hans sista rapport är daterad januari 1951. "Caligulas" rapporter inkom inte alls lika ofta som "Toddys" och var vanligen kortare. Men av allt att döma har han samtidigt givit "Toddy" en hjälpande hand i hans rapportering.

¹⁴⁷ Se t.ex. "Toddy" 27/5 1947, 5:21/86, SÄPO.

¹⁴⁸ Se t.ex. "Toddy" 4/11 1947, 5:21/86, SÄPO.

Två "Toddy"-rapporter från februari – mars 1948 tyder på det. De handlar om ett möte i Oslo med skandinaviska kommunister som diskuterat anknäytning till den 1947 grundade kommunistiska informationsbyrån (Kominform). En av de tre svenska deltagarna (Linderot, Gunnar Öhman och John Takman) skrev en rapport om mötet som föredrogs på ett sammanträde med SKP:s arbetsutskott den 2 mars 1948. Rapporten återfinns dock inte i VPK:s arkiv. Där- emot finns i polisens arkiv två rapporter från "Toddy" med i det närmaste likalydande redogörelser för mötet i Oslo. Troligen är det "Caligula" som kunnat läsa rapporten till arbetsutskottet och berättat om innehållet. "Toddy" själv får i så fall tillskrivas den konspirativa tillspetsning som skiljer den senare versionen från den förra. Bland annat har ett förslag om att två damer skall sändas till Moskva för utbildning ändrats till att "ungdomar" skall skickas till Moskva för att utbildas i "den röda spion- och sabotageskolan där".¹⁴⁹

Under hösten 1948 företog "Toddy" och "Caligula" två resor till de skandinaviska grannländerna. Vid denna tidpunkt var de båda föremål för skuggning från polisens sida, samtidigt som de fungerade som meddelare åt försvarsstaben. Med hjälp av ett till synes väl fungerande samarbete mellan tjänsterna i de tre länderna kunde resenärernas göranden och låtanden noga registreras. När färjan från Malmö anlände till Köpenhamn var den danska polisen varskodd och väntade i hamnen. När de återvände till Malmö tog svensk polis över och följde dem i hämlarna. När de därifrån anlände med tåg till Oslo C stod den norska polisen på perrongen och tog över stafetten.¹⁵⁰

I en rapport om resan berättade "Toddy" om samtal med den ortodoxa oppositionen i det norska partiet, vilken i sin tur stod i förbindelse med ledande instanser inom Kominform. Man hade resonerat om vad man borde göra om västmakterna anföll. Man skulle organisera strejker mot företag som exporterade västerut eller hade anglosachsiska kontakter. De svenska malmgruvorna borde störas och illegala kommunistorganisationer från krigets dagar väckas till liv. Kontraspionaget mot västmaktsagenterna borde byggas ut och forceras. En allmän medlemskontroll borde genomföras och partierna rensas från tvetydiga element. Förberedelser för

¹⁴⁹ "Toddy" 4/3 1948, samt även "Toddy" 24/2 1948, 5:21/86. SÄPO.

¹⁵⁰ Notat. (Ang. svensk statsborger...), u. Oslo november 1948. "Bo Nilssons" personakt, A14. SÄPO.

att gå under jorden i den händelse partiet förbjöds borde vidtas. Den ortodoxa Fururbotn-gruppen i Norge borde förbereda sig för att återta makten i NKP. Han kunde vidare berätta om namngivna anglosachsiska agenter, verksamma i Oslo, om vem som skötte kontakterna med ryssarna och om livet på restaurang Tony, som var "kontaktpunkt för det illegala arbetet".¹⁵¹

"Toddy" gav alltså en interiör från en klart subversiv miljö bestående av skandinaviska kommunister som var missnöjda med den nationella linje som deras partier slagit in på. Han kunde också tala om vad de tänkte göra i händelse av krig med västmakterna. Detta var givetvis i högsta grad intressant information. Däremot var det högst osäkert om den var sann. Som framgår nedan framfördes inom polisen en stor skepsis mot Toddys uppgifter.

Ett tredje namn i kretsen kring "Toddy" är "John Ceder" som var anställd i ett partiet närstående företag och aktiv inom den kommunistiska ungdomsrörelsen.

"Ceder" är huvudperson i nio rapporter som källan "Sailor" lämnade under perioden 15 oktober 1948 till 15 december samma år. Flertalet av rapporterna från källa "Sailor" handlar nämligen om "Ceder". När denne senare rekryterades som källa sorterades också hans första rapporter in under samma täcknamn. Snart tilldelades han dock eget täcknamn, "Akilles", och rapporterade då främst om det kommunistiska ungdomsförbundet.

Den fjärde meddelaren i gruppen kring "Toddy" var "Persson", som enligt en uppgift, av kommunistledningen misstänktes för att, tillsammans med "Caligula", lämna uppgifter till "Toddy".¹⁵²

Av "Perssons" hand har två rapporter återfunnits. Den ena är från 1952 och citerades utförligt i flera framställningar om telefonkontroll. Den omfattar sju sidor och har titeln "Några reflexioner över illegal kommunistisk underrättelseverksamhet i Sverige". Den innehåller en ganska allmän beskrivning av olika evenemang där ledande kommunister hade tillfälle att samtala med ryssar. Poängen var att några andra, mer konspirativa, arrangemang egentligen inte behövdes för att ett informationsutbyte skulle kunna fungera. Den innehåller dessutom en ganska utförlig skildring av vad svenska kommunister kunde tänkas företa sig i händelse av ett sovjetiskt angrepp mot Sverige. Något utöver vad som kunde läsas i ämnet i

¹⁵¹ "Toddy" 9/11 1948, 5:21/86. Uppgifter om kommunister som arbetar för västmakterna och om illegala grupper i Norge även i "Toddy" 24/2 1948, 5:21/86, SÄPO.

¹⁵² Utdrag uppklistrad på sida märkt 5:73/148. Hd 345/43. Sammanställning, Hd 345/43; Diarieutdrag, 18/6 1949, Hd 345/43. 1/8 1942, Hd 345/43.

böcker och tidskrifter meddelade han knappast.¹⁵³ Att den gärna citerades berodde sannolikt på att den, utan att säga det, verkade ta förekomsten av ett sådant informationsutbyte för given.

Också andra uppgifter från denna meddelarkrets bevarades i sak- och personakter och kom till användning vid ansökningar om telefonavlyssning. Till bilden hör också att uppgifter från "Toddy"-kretsen i viss mån nådde offentligheten. En av de få konkreta uppgifterna om landsskadlig kommunistisk verksamhet i Leif Kihlbergs bok *Den ryska agenturen i Sverige*. (Sthlm 1950) kommer ursprungligen från "Toddy"-kretsen (källa "Sailor").

Denna spridning av uppgifter från "Toddy"-kretsen kom till stånd trots att rapporteringen utsattes för kritiska kommentarer inom polisen och trots att rapporter visade att man inom SKP misstänkte kretsen för samarbete med polisen.

5.2.6.4 "Mercury"

Till gruppen "insiders" måste även "Mercury", även kallad "DN", räknas.¹⁵⁴ Den miljö som han verkade i var dock inte i första hand "SKP-komplexet" utan öststatsinstitutionerna i Stockholm.

"Mercury" uppsökte i början av 1952 Thorsten Söderström på statspolisen för att söka arbete. Han hade då sedan flera år arbetat på en institution med öststatsanknytning men nu kommit på kant med sin chef och ville söka sig en ny utkomst. Genom "lämplig övertalning" förmåddes "Mercury" att återta kontakten med chefen. Från februari 1952 hade han sedan anställning på olika arbetsplatser inom östblockets representation i Stockholm. Han fungerade samtidigt som förtrolig meddelare fram till mitten av 1957. Verksamheten avbröts sedan en posttjänsteman överlämnat en av "Mercurys" rapporter till ryssarna.¹⁵⁵

Det som gör att "Mercury" är en "insider" även i förhållande till SKP-miljön, är att han i olika perioder under tiden våren 1948 – hösten 1951 var anställd av partiet.

"Mercurys" rapporter är många gånger skrivna som en sorts dagboksanteckningar. Miljön är de sovjetiska, kinesiska och "folkdemokratiska" institutionerna och kretsarna i Stockholm.¹⁵⁶ Bland

¹⁵³ "Perssons" rapport ligger i 15:660, nr 3. (Illegal kommunistisk verksamhet och åtgärder däremot). SÄPO.

¹⁵⁴ Material från 1952-54 i akt 5:73/156, från 1953-57 i akt 5:73/181. SÄPO.

¹⁵⁵ Förteckning över anställningar, "Gösta Sands personakt", vol. A5, SÄPO. Brev t Statsministern 1988-09-09, d:o.

¹⁵⁶ Se t.ex.22/2 1953 och 3/2 1953, 5:73/156, vol. 2. SÄPO.

de första rapporterna finns också en del allmänna betraktelser om det kommunistiska partiet och om verksamheten och stämningen på Kungsgatan 84. I en rapport diskuterade han frågan om partiets illegala organisation, i en annan partiets effektivitet ur sovjetisk synvinkel.¹⁵⁷

I en av de tidiga rapporterna gav "Mercury" en allmän överblick över läget inom SKP. Beträffande beslutsförhållandena konstaterade han att partiets högsta ledning formellt (sedan senaste kongressen 1951) mellan kongresserna utövades av CK men i praktiken av en ytterst trång grupp funktionärer. Han noterar den utbredda förekomsten av släktrelationer inom ledarskiktet. "Svågerpolitiken" hade också öppet påtalats vid ett redaktionsklubbsmöte på Ny Dag.

En allmän uppstramning av de inre förhållandena hade enligt "Mercury" följt på Jugoslaviens uteslutning ur Kominform i juli 1948. Misstron man och man emellan inom partiföretagen hade ökat och en speciell säkerhetstjänst hade trätt i funktion. Medarbetarnas uttalanden hade övervakats och man hade t.o.m. försökt provocera tänkbara titoister att avslöja sig. Man hade oroats av attentaten mot italienska och franska kommunistledare och av den allmänna skärpningen av det politiska läget 1948-1950. Man hade skärpt kontrollen över medarbetarnas in- och utpassering i fastigheten och satt in nya lås i dörrarna på Ny Dags redaktion. Det talades om att polisen skulle göra husrannsakan och man hade vidtagit sina mått och steg för att en sådan skulle bli resultatlös.

Partiledningens lokaler i gårdshusets översta våning hade försetts med en extra vaktlucka och ingen fick komma in utan att redogöra för ändamålet med sitt besök. För att få tala med partisekretären Fritjof Lager måste man först anmäla sig hos dörrvakten på nedre botten, därefter hos dennes kollega tre trappor upp och hos den äldre dam som vakade över ordningen i partiledningens lokaler och till sist måste man passera det rum där hans personlige sekreterare hade sin arbetsplats.¹⁵⁸ "Mercury" belyste också problemen med att övervaka personer ur denna vaksamma miljö.

Beträffande problemet med direkt kontinuerlig övervakning av vissa personer med uppenbarligen intima kontakter med de folkdemokratiska beskickningarna i Stockholm och risken för att eventuella misstankar kunde komma att uppstå hos dessa personer i samband härmed, torde böra nämnas, att så gott som

¹⁵⁷ Se nedan, kap. 4.3.4.

¹⁵⁸ Odat. rapport, blyertspäskrift "Mercury", 5:73/156, vol. 1. SÄPO.

samtliga inom ifrågavarande kretsar verksamma personer tvi-velsutan redan räknar med möjligheten av att vara utsatta för exempelvis skuggning, telefonavlyssning, brevkontroll m m från myndigheternas sida. Detta gäller t ex Knut Bäckström, vilken – såsom tidigare framhållits t o m efter sovjetryskt mönster låtit installera en radiomottagare i sitt arbetsrum inom det kommunistiska partihögkvarteret Kungsgatan 84, 3 tr, i syfte att försvära samtalsavlyssning via telefonen etc. Även i övrigt gäller inom vissa kretsar den "oskrivna regeln" att aldrig avhandla några viktigare frågor per telefon o s v. Därest vederbörande vid något tillfälle verkligen skulle kunna förmärka, att han vore föremål för exempelvis skuggning, torde detta i och för sig sålunda knappast komma att verka såsom något "sensationellt" ur denna synpunkt sett.¹⁵⁹

"Mercury" återkom i en senare rapport till denna misstänksamhet inom partiet. Då upplyste han bl.a. om att man inom högkvarteret förvarade bensindunkar för att snabbt kunna förstöra ömtaliga handlingar. Man hade också bilar i beredskap för att hastigt kunna bortföra dokument.¹⁶⁰

"Mercury" redogjorde vidare för olika centrala funktionärens uppgifter inom partiorganisationen och för deras kontakter med öststaternas beskickningar. Bland annat noterade han att Erik Karlsson och Knut Bäckström fungerade som en sorts arbetsförmedling för anskaffande av arbetskraft till de sovjetiska och övriga östeuropeiska institutionerna i Sverige.¹⁶¹

Som redan framgått är "Mercury", jämfört med "Toddy", ganska sparsam med att beskylla namngivna kommunister för "illegal verksamhet". När hans meddelarverksamhet avslöjades tvingades "Mercury" uppenbarligen lämna sin anställning och under de närmaste åren tycks han vistats utomlands.¹⁶² Han återkom emellertid i polisens tjänst under 1960 och stannade enligt egen senare uppgift där till september 1969.¹⁶³

Spår av hans verksamhet under de åren inskränker sig till en 80-sidig PM om SKP.¹⁶⁴ Efter en kort historisk bakgrund ger denna

¹⁵⁹ 26/5 1953, u. "DN", 5:73/156, vol. 2. SÄPO.

¹⁶⁰ "Nedan följer uppgifter om Sveriges kommunistiska Parti (SKP) lämnade omkring 1960". Tore Forsbergs arbetspapper Ö VII, vol. 1, SÄPO.

¹⁶¹ Odat. rapport, blyertspåskrift "Mercury", 5:73/156, vol. 1. SÄPO.

¹⁶² PM 1988-11-21, u. Th. Söderström, "Gösta Sands" personakt, vol. A5, SÄPO.

¹⁶³ Till statsministern, 1988-09-09, "Gösta Sands" personakt, vol. A5, SÄPO.

¹⁶⁴ "Nedan följer uppgifter om Sveriges kommunistiska Parti (SKP) lämnade omkring 1960". Tore Forsbergs arbetspapper Ö VII, vol. 1, SÄPO.

PM uppgifter om partiets resultat vid de senaste valen och därefter en genomgång av partiets organisation. Man får reda på de olika organens uppgifter och betydelse och vilka som vid kongressen 1957 valdes till olika poster.

Vad som är anmärkningsvärt i skildringen är presentationen av en enhet inom organisationen med benämningen "Kaderavdelningen och sektionen för internationella frågor". Denna leddes enligt "Mercury" av en namngiven medlem av SKP:s politbyrå och bestod av ytterligare nio namngivna funktionärer. Till dess uppgifter hörde att svara för säkerheten inom partiet och den hade i det syftet särskilda agenter inom alla partiets topporganisationer. Den hade hand om rekryteringen till olika poster inom partiet och tog ut personer för partiskolning. Därtill svarade den för urval av "partimedlemmar och sympatisörer för framtida tjänstgöring inom Sovjets och de andra öststaternas underrättelsetjänster". I en not utvecklade han påståendet: "I samverkan med öststaternas underrättelsetjänster har kaderavdelningen skapat ett nät av agentsökare och kontaktmän" varefter ett flertal kända kommunister utpekades såsom delaktiga i detta nät.

Kaderavdelningen uppgavs vidare utvälja partimedlemmar som ansågs tillräckligt pålitliga för att de skulle kunna anförtros speciella uppdrag. "Mercury" namngav därefter 25 personer om vilka det var "känt" att de hade "specialuppdrag". Om en av dem fick man dessutom reda på att hon tjänstgjorde som kontorist "inom ett hemligt kontor som tillhör kaderavdelningen och sektionen för internationella förbindelser och är beläget i Kärrtorp". Kaderavdelningen tjänstgjorde vidare som arbetsförmedling åt Sovjetunionens och öststaternas institutioner.

I arkivet efter SKP finns inga spår av en kaderavdelning och inget annat material visar på att någon sådan förekommit. Däremot förekommer begreppet i generella beskrivningar av nationella kommunistpartier. Sådana förekommer på flera ställen i SÄPO-materialet, dels som översättningar av engelska förlagor, dels som uppsatser producerade av den egna personalen, troligen på basis av internationellt material. I en uppsats från 1948 med titeln *Organisationen inom ett nationellt, kommunistiskt parti* nämns kaderavdelningen som en av partiets administrativa avdelningar. Den skulle ha till uppgift att samla in statistiskt material om de anställda inom partiet samt medverka vid urval, utbildning och befordran av funktionärer. Men i denna översikt konstateras också att "de flesta par-

tier har inte någon kaderavdelning".¹⁶⁵ I översikter av initierade rapportörer som "Johan" nämns heller inget om någon kaderavdelning inom SKP. Det finns dock inga tecken på att uppgifterna om en kaderavdelning gjorde något intryck på polisen.

"Mercury" gav också en ganska utförlig redogörelse för hur pengar fördes över från Sovjetunionen och de övriga öststaterna till SKP. Han beskrev hur de kommunistkontrollerade firmorna användes som mellanhänder. Bl.a. genom att räkningar för t.ex. införande av annonser i kommunistiska och andra tidningar förmedlades av den kommunistdirigerade Bild- och Textbyrån som fått instruktioner att debitera kunderna från öst 50 – 100 % mer än de faktiska kostnaderna. Resebyråverksamhet utnyttjades på liknande sätt. I krissituationer, då partiets affärer var under isen, användes svenska kommunister, anställda vid någon öststatsinstitution som kurirer för direkt överföring av pengar till SKP. I en not gavs ett konkret exempel på hur detta skulle gått till.¹⁶⁶

5.2.6.5 "Buster"

Meddelaren "Buster" var anställd inom posten och lämnade under några års tid uppgifter till säkerhetspolisen dels med anknytning till sin arbetsplats, dels med anknytning till den kommunistiska krets han verkade i. Bland den information som överlämnades fanns interna uppgifter om medlemmar och sammanträden i SKP, uppgifter om anställda vid posten som var kommunister eller sympatisörer samt listor över prenumeranter på Ny Dag. Genom sin position inom posten kunde han också rapportera om någon känd kommunist fick post som såg ut att vara av intresse.

Från 1954 odlade "Buster" personliga kontakter med Set Persson, ortodox marxist-leninist och ledare för utbrytarpartiet Sveriges Kommunistiska Arbetarförbund (SKA). Han kom även att bli medlem i SKA:s ungdomsklubb *Revolt*. Ungdomsklubben *Revolt* uppfattades av SKP-ledningen som en konkurrerande verksamhet, varför SKP utslöt dem som verkade i klubben. Detta öde drabbade också "Buster" som därmed också för säkerhetspolisen förlorade en stor del av sitt värde som källa.

¹⁶⁵ Kommunismen Organisationen inom ett nationellt, kommunistiskt parti, s. 18, (Stencil) Säkerhetspolisen, Visby, E I, 1948-1958, vol. 1, SÄPO.

¹⁶⁶ "Nedan följer uppgifter om Sveriges kommunistiska Parti (SKP) lämnade omkring 1960 ...", Ö VII, vol. 1, SÄPO.

Det som gör "Buster" särskilt intressant är att han både före och efter sin tid som medlem i SKP verkade i nazistiska kretsar, och att han parallellt med sin verksamhet inom SKP bedrev anti-kommunistisk propaganda. Han var alltså ingen vanlig medlem som kommit på andra tankar utan hade medvetet infiltrerat partiet i avsikt att skaffa upplysningar. Det finns dock inget som tyder på att detta skall ha skett på säkerhetspolisens uppdrag.¹⁶⁷

5.2.6.6 "Bilbo"

"Bilbo" hade även täcknamnen "Mick" och "Blå". Han var en utländsk journalist med goda kontakter bland de ledande kommunisterna i Stockholm. Rapporterna har en klar inriktning mot dagspolitik och politisk taktik. De rymmer förvisso åtskilligt persons kvalter, men mycket har samma karaktär som dagspressens nyhetsanalyser. "Bilbos" rapportering ger en bild av partiets diskussioner i olika dagsaktuella frågor men innehåller inga utpekanden av enskilda som misstänkta för illegal verksamhet.¹⁶⁸

5.2.6.7 Andra interna meddelare

En mycket betydande meddelare av kategorin intern rapportör var "Jonsson". Han hade dock sin karriär bakom sig när efterkrigstidens övervakning drog igång. Han hade alltsedan 1933 fortlöpande lämnat upplysningar om partiets verksamhet i Stockholm men hans engagemang tycks ha upphört när övervakningen av kommunisterna avblåstes vid andra världskrigets slut. Han hade haft en månatlig ersättning på 200 kronor som han tydligen hade svårt att avvara. Han tog kontakt för att återuppväcka sin medverkan, men förgäves. Hans rapporter har betydelse i detta sammanhang genom att de ger upplysningar om kontakter med Sovjet under kriget.¹⁶⁹ I början av 1950-talet ansågs sådana upplysningar var av stort värde för att bedöma vilka som kunde tänkas vara illegalt verksamma och 1953 finkammades "Jonssons" rapporter i det syftet.

Även andra till omfånget mindre källserier innehåller liknande material. "Patrik" lämnade under åren 1948 till 1952 rapporter om en släkting, som han under en period delade våning med. Rapport-

¹⁶⁷ Se handlingar i akt 5:73/108. SÄPO.

¹⁶⁸ Se handlingar i akterna 5:73/253, 5:73/280 och 5:73/293. SÄPO.

¹⁶⁹ LP Lindroth gick 1953 igenom "Jonssons" rapporter för att anteckna namn på personer som varit aktiva under kriget och som kunde vara intressanta att studera igen.

terna innehåller referat av personliga samtal och uppgifter av privat natur. Släktingen var från början socialdemokrat men tycks ha gått över till kommunisterna och också fått arbete åt en öststatsbeskickning i Stockholm.¹⁷⁰

5.2.7 Externa meddelare

5.2.7.1 "Melkersson"

Bakgrunden till att "Melkersson" blev uppgiftslämnare till säkerhetspolisen tycks vara att en ledande socialdemokrat i Norrbotten i december 1953 vädrat missnöje med att kontrollen av personer som sökte anställning vid olika vägbyggnadsprojekt drog ut på tiden trots att det gällde pålitligt folk.¹⁷¹

Ett halvår senare, den 24 maj 1954, inleddes en rapportering som fortsatte under det följande halvåret och sedan återupptogs i början av 1958 för att definitivt avslutas i början av 1961. En tjänsteman hos statspolisen underställde meddelaren "Melkersson" namn på personer som fanns med i polisens centralregister. "Melkerssons" uppgift var sedan att kontrollera dessa namn. "Melkersson" beskrivs i flera av handlingarna som "en tillförlitlig och politiskt omdömesgill kontaktman".

Orsaken till att han tillfrågats var ofta att försvarsstabens inrikesavdelning begärt personalkontroll eftersom vederbörande var aktuell för arbete eller tjänstgöring inom försvaret. I andra fall är orsaken till att "Melkersson" anlitas oklar. I de fall registeruppgiften återges handlar den vanligen om att vederbörande haft en eller flera jul-, nyårs- eller förlovningsannonser införda i Norrskensflamman. Omkring 70 norrbottningar kommenterades på detta sätt av "Melkersson", som uppenbarligen i sin tur vänt sig till ett brett kontaktnät bland politiskt och fackligt aktiva personer. De allra flesta av de undersökta var, enligt "Melkersson", ofarliga eller pålitliga. Om åtskilliga förklarade han att de visserligen var kommunister, men ändå pålitliga: en var "ingen revolutionär", en annan "ingen förrädartyp". Om andra konstaterade han kort och gott att de var socialdemokrater.¹⁷²

¹⁷⁰ 5:73/64, SÄPO.

¹⁷¹ Lars Olof Lampers, *"Det grå brödrskapet"*.

¹⁷² Ibid. Se även 5:73/187, SÄPO.

Genom "Melkersson" verkställdes en kontroll av polisens register med till synes högst oroande resultat. Metoden liknar den som försvarsminister Sköld använde hösten 1941 för att kontrollera de uppgifter som lett till att hundratals värnpliktiga placerats i arbetskompanier för kommunister. Resultatet var också detsamma: flertalet av de utpekade bedömdes vara fullt pålitliga. Erfarenheter som dessa kan ha bidragit till att företrädare för SAP hösten 1958 accepterade att partiets ombud på arbetsplatserna ställdes till försvarsstabens förfogande.

"Melkersson" och hans kontaktnät var "externa" meddelare i den meningen att de inte kom från kommunisternas egna led. Det hindrar inte att många av dem kan ha stått de övervakade nära som kamrater på arbetsplatsen eller i det fackliga arbetet. Som framgått torde dock uppgifterna i de flesta fall verkat till den övervakades fördel.

Personalkontrollpromemoriorna som drogs i samrådsnämnden under den tid som "Melkersson" verkade är gallrade hos säkerhetspolisen. Det går därför inte att säga något om hur dessa ärenden handlades.¹⁷³

5.2.7.2 Studenter i Lund

Om IB gärna använde sig av socialdemokratiska nätverk i sitt arbete vände sig försvarsstabens T-kontor med förkärlek mot konservativa miljöer. Från konservativa studenter i Lund fanns i början av 1960-talet kanaler till Thede Palm, T-kontorets chef.

Organisationen Kamp mot Kommunismen (KMK) bildades av studenter i Lund under våren 1963. Den verkade även under namnet *Inform – fri politisk informationstjänst* och ville motverka kommunismen genom föredrag och filmer och propagandaveckor. KMK tog bl.a. kontakt med den västtyska organisationen *Kuratorium Unteilbares Deutschland* och med en brittisk ambassadsekreterare i Stockholm, i båda fallen med syfte att få del av informationsmaterial om kommunismen och den antikommunistiska kampen. Man sökte också efter utländska finansieringskällor. KMK tog också som sin uppgift att avslöja kommunistinfiltration både i det konservativa studentförbundet och i andra delar av det akademiska livet i Lund. Organisationen drev i det syftet en egen säkerhetsun-

¹⁷³ Ulf Eliasson, *Politisk övervakning och personalkontroll 1945-1969*. Promemoriorna skulle i och för sig kunna finnas i MUST:s arkiv. Det skulle dock krävas ganska omfattande arkivgenomgångar för att finna dessa.

derrättelsetjänst. Flera av KMK:s medlemmar var samtidigt medlemmar av Konservativa Studentförbundet.

Personer med anknytning till KMK reste till Världsungdomsfestivalen i Helsingfors 1962 och till Östersjöveckorna 1963 och 1964. De skrev rapporter om sina iakttagelser som antagligen i första hand var avsedda för den egna politiska miljön med som också kom T-kontoret och även säkerhetspolisen till del.¹⁷⁴ I vilken mån detta samarbete fortsatte inom ramen för IB efter T-kontorets nedläggning är oklart.

I Världsungdomsfestivalen i Helsingfors 1962 deltog också tre andra konservativa studenter, av allt att döma ovetande om att det ytterst var för T-kontorets räkning de deltog.

Från den radikala Lunda-miljön bidrog inte minst källan "Kandidaten" med upplysningar. Men det var inte främst SKP utan den nya vänstern som upptog hans intresse.¹⁷⁵

5.2.8 Allmänna synpunkter på bruket av meddelare

För övervakarna synvinkel kan en förtrolig meddelare vara en mycket värdefull tillgång. Han kan kanske ge svaråtkomlig information om en organisations inre liv. Den kan gälla arbetsrutiner, kontaktnät, fraktioner och konflikter. Genom sin ställning som betrodd meningsfrände kan en meddelaren få reda på sådant som de övervakade drar sig för att tala om på telefon. De meddelare som rapporterade om "SKP-komplexet" gav, som kommer att framgå nedan, informationer om t.ex. vardagsarbetet inom de olika organisationerna, om resor till kommunistländerna och om samarbetet med frontorganisationerna.

Dessa vinster uppnåddes till priset av en kränkning av de övervakades integritet som i flera fall framstår som betydande. Genomgången av meddelarakterna tyder på att problemet var större under perioden 1945-1970 än senare. Flera av de källor som då anlätades gavs uppenbarligen stor frihet att själva avgöra vad de ville rapportera vilket tycks ha lett till ett betydande inslag av personrelaterade uppgifter av skvallerkaraktär. Under alla omständigheter är det givetvis en påtaglig integritetskränkning att förtroliga samtal förs vidare till en övervakande myndighet.

¹⁷⁴ Rapport nr 3096, 26/8 1964. Akt 15:025 löpnr 29. SÄPO. För ytterligare detaljer se Magnus Hjort, *Den farliga fredsrörelsen*, s. 268-269.

¹⁷⁵ Magnus Hjort, *Den farliga fredsrörelsen*, s. 269-274 och Lars Olof Lampers, *Det grå bröd-raskapet*.

I litteraturen om politisk övervakning är påpekanden om meddelarsystemets problematiska karaktär vanliga. Peter Gill jämför bruket av personkällor med telefonavlyssning och konstaterar att den förra metoden är moraliskt betydligt mer komplicerad eftersom den förutsätter bedrägeri, manipulation och falskhet.¹⁷⁶ En liknande bedömning gör de brittiska forskarna Laurence Lustgarten och Ian Leigh. De menar att användandet av personkällor kränker den övervakades rätt till ett skyddat privatliv och undergräver den känsla av frihet och personlig säkerhet som tillkommer varje medborgarna i en rättsstat.¹⁷⁷

De nämnda författarna påpekar också det paradoxala i att telefonavlyssning, som måste bedömas som ett förhållandevis mildare intrång i privatsfären, är omgivet av strikta regler medan bruket av personkällor är oreglerat. Den iakttagelsen äger i det stora hela tillämpning också på det svenska fallet. Medan telefonavlyssning krävde tillstånd av tingsrätten kunde beslut om användande av meddelare länge fattas självständigt av den enskilde tjänstemannen. Ansvar för att undvika omotiverade integritetskränkningen vilade på den förtroelige meddelaren själv eller dennes källdrivare. En orsak till detta är den exceptionellt stränga sekretess som omger denna del av säkerhetstjänsternas verksamhet. Normalt har bara en person känt till källans identitet vilket också i många fall är i enlighet med källans uttryckliga krav. Därmed försvåras en konkret granskning av andra personer eller myndigheter.

Inom SÄPO upprättas numera för varje förtroelig meddelare en speciell plan som upptar mål, medel och kostnader. Enligt interna föreskrifter som gällt sedan mitten av 1990-talet krävs dessutom i vissa specialfall att beslut om källdrivning fattas av huvudenhetschef eller av SÄPO-chefen. Dessa specialfall avser följande:

1. Källan ska ta sig in i en viss verksamhet eller eljest närma sig någon i syfte att erhålla upplysningar (infiltration).
2. Källan arbetar för en främmande stat, t.ex. såsom tjänsteman vid en beskickning eller en underrättelsetjänst (dubbelagent).
3. Källan har en betydelsefull position i en sammanslutning som inte är främmande för politiskt motiverat våld.
4. Operationen av andra särskilda skäl bör underställas chef för

¹⁷⁶ Peter Gill, *Policing Politics. Security Intelligence and the Liberal Democratic State*. Cass, Series: Studies in Intelligence, London 1994, s 154.

¹⁷⁷ Laurence Lustgarten och Ian Leigh, *In from the Cold. National Security and Parliamentary Democracy*. Oxford University Press 1994, s. 94.

beslut.¹⁷⁸

Detta innebär givetvis en förstärkt kontroll i förhållande till tidigare praxis. Men fortfarande saknas närvaron av kontrollorgan eller andra utomstående myndigheter. I den kanadensiska debatten framfördes i slutet av 1980-talet ett förslag om att alla personer som får pengar eller andra förmåner från säkerhetstjänsten och som rapporterar regelbundet efter en provotid skall betraktas som officiella källor. Därmed skulle de också underkastas samma kontroll som gäller för andra övervakningsmetoder. Förslaget vann dock inte gehör.¹⁷⁹

5.2.9 Andra metoder

Den 2 maj 1952 meddelade polisen i Ängelholm att en redaktör "H" anhallits misstänkt för stöld av en portfölj. Portföljen tillhörde ombudsmannen i DU Rolf Utberg och hade stulits under en tågresa samma dag från Malmö till Göteborg. I portföljen fanns utgående brevkopior, brev till Utberg, firsidig adressförteckning samt vissa andra handlingar. Ängelholmspolisen kontaktade nu säkerhetspolisen i Malmö som ombesörjde att merparten av innehållet kopierades. Någon egentlig bearbetning av innehållet i breven förefaller inte ha skett utan materialet kom endast till användning i registreringen av namn på kommunister.¹⁸⁰

I oktober 1955 lyckades säkerhetspolisen i Malmö fotografera av en stor mängd handlingar tillhörande dels DU i Malmö, dels den regionala organisationen för södra Sverige. På detta sätt fick polisen tillgång till Malmöavdelningens interna mötesprotokoll, verksamhetsberättelser, adressregister och annat liknande material för bearbetning och registrering. Hur säkerhetspolisen i Malmö fick tag i handlingarna framgår inte. En möjlighet är att en kontakt med tillgång till lokalen antingen lånat med sig dokumenten eller släppt in polisen i lokalen för avfotografering på plats. Det kan inte uteslutas att säkerhetspolisen i Malmö på egen hand tog sig i DU:s lokaler.¹⁸¹

¹⁷⁸ Beslut av Gd Anders Eriksson och Pöint Kurt Malmström 19/8 1996. Tjänsteföreskriften (SH 1/96) ändras. Akt 701391-0017 löpnr 2. SÄPO.

¹⁷⁹ Laurence Lustgarten och Ian Leigh, *In from the Cold. National Security and Parliamentary Democracy*. Oxford University Press 1994, s. 102f.

¹⁸⁰ Se handlingar i akt 15:221 spec löpnr 2. SÄPO.

¹⁸¹ Arvid Christiansson och Åke Andersson, Malmö, till Polisintendent Nils Andermark 3/11 1955. Akt 15:221 spec löpnr 7. SÄPO.

Under åren 1955 till 1959 samlade säkerhetspolisen avfotograferade handlingar i tre hängmappar i en meddelarakt med täcknamnet "Focus". Bakgrunden var följande. I mars 1955 fick polisen en påringning från en äldre dam på Södermalm i Stockholm. Hon ville lämna vissa upplysningar om en man som var inneboende hos henne.

Fru "H" hade velat meddela, att hon har en person inneboende hos sig, vilkens leverne tilldragit sig hennes uppmärksamhet. Han heter "K" och är fd vaktkonstapel från Långholmen. Han har en omfattande korrespondens från Ungern, från Sovjet och ev från flera länder. Får Sovjet-nytt och broschyrer från svensk-polska och svensk-kinesiska föreningarna.¹⁸²

Otto Danielsson lämnade över ärendet till sin kollega Nils Hammerby som gjorde ett hembesök hos damen ifråga. Fru "H" hade nu mer att berätta:

Det händer ofta att "K" är ute hela nätterna och går ibland direkt till arbetet. Hans uppförande i fru "H":s hem är dock klanderfritt. Fru "H" har inte kunnat undgå att se några av "K":s papper, och av dessa framgår det att "K" fn är kassör i [en lokal kommunistisk] förening. Ibland ringer en man och frågar efter "K". Denne uppger sig vara "J" - fru "H" var säker på att detta namn var fingerat - och då "K" får bud från denne "J" att han skall ringa, så går han ut - tydligen för att ringa ostörd på annat håll.¹⁸³

Den kontakt som Hammerby nu etablerat ledde till att säkerhetspolisen i drygt tre och ett halvt års tid regelbundet besökte den gamla damen på Söder. Vid dessa besök genomgicks "K":s privata handlingar såsom korrespondens, anteckningsböcker och fotografier varefter det som antogs ha med kommunistisk verksamhet att göra fotograferades av.

Bland det som fotograferades fanns medlemsförteckningar, protokoll, korrespondens, anteckningar, telefonlistor och mängder med handlingar rörande interna förhållanden inom den förening där "K" verkade. På detta sätt fick säkerhetspolisen fram uppgifter om medlemmar och aktiviteter inom framför allt SKP på Södermalm i Stockholm men även rörande SKP och ungdomsförbundet i

¹⁸² PM av Otto Danielsson 26/3 1955. P 6617. SÄPO.

¹⁸³ PM av Nils Hammerby 28/3 1955. P 6617. SÄPO.

Stockholm och i landet som helhet. Däremot framkom inget som pekade på att "K" skulle vara inblandad i något annat än vanlig partiverksamhet.¹⁸⁴

Ett liknande arbetssätt kan noteras från 1969 då säkerhetspolisen skrev av adressbok och korrespondens tillhörande en ledande person inom VUF och FNL-rörelsen i Sundsvall.¹⁸⁵ I samtliga de tre här nämnda fallen var det fråga om ett intrång i privatlivet. I inget fall har något tillstånd från domstol kunnat påträffas.

5.2.10 Grupp B/IB

Under perioden 1958 till 1969 bedrev en grupp om två till tre före detta socialdemokratiska partiombudsmän övervakning av kommunister i försvarsstabens regi. Bakgrunden var att man inom försvarsstaben upplevt en förstärkt hotbild. År 1956 dömdes den s.k. radarspionen Anatole Ericsson till 12 års straffarbete för grovt spioneri och olovlig underrättelseverksamhet. Han hade varit anställd vid L.M. Ericsson och bl.a. sålt uppgifter om radarkonstruktioner till Sovjet.¹⁸⁶

Vidare hade den internationella spänningen ökat sedan Röda Armén i november samma år slagit ned den ungerska självständighetsrörelsen. Till detta kom amerikanska krav på hög säkerhet som villkor för vapenförsäljning och licenstillverkning. I den situationen begärde försvarsstaben medel för en kraftig förstärkning av den militära säkerhetstjänsten. Ett resultat av denna begäran blev att Grupp B kunde inleda sin verksamhet den 1 juli 1958. Den ursprungliga avsikten hade varit att gruppen skulle ägna sig åt bearbetning av informationer som andra inhämtat. Bl.a. hade sannolikt en tanke funnits om att den nya gruppen skulle göra sammanställningar baserade på uppgifter från säkerhetspolisen. Detta skall dock ha fallit efter att statspolisintendenten Georg Thulin sagt nej till en sådan överenskommelse.¹⁸⁷ Lösningen för Grupp B blev att på egen hand skaffa in de upplysningar om svenska kommunister som man ansåg sig behöva.

Grupp B leddes av byrådirektören vid försvarsstaben Birger Elmér. För det praktiska inhämtningsarbetet anställde han några före detta socialdemokratiska ombudsmän. Den förste, Karl-Erik Pet-

¹⁸⁴ De avfotograferade handlingarna finns i akt 5:73/203 "Focus". SÄPO.

¹⁸⁵ RPS/Säk, Sundsvall till Rps/säk 19/3 1969. Akt 15:1212/6A löpnr 1. SÄPO.

¹⁸⁶ Ulf Eliasson, *Politisk övervakning och personalkontroll 1945-1969*.

¹⁸⁷ Thede Palms dagbok den 9/10 1958. Thede Palms arkiv, KrA.

tersson, började på senhösten 1958. Senare anställdes Ingvar Paues, Arne Pettersson och NN. Verksamheten gav upphov till gränsdragningstvister med polisen. Om de någonsin bilades är oklart men ett resultat av dem blev att Grupp B från 1959 regelmässigt lämnade rapporter till statspolisen. Där förvarades de under beteckningarna "Erik" och "Mac". År 1965 slogs verksamheten inom Grupp B samman med det på utrikes underrättelser inriktade T-kontoret. Den nya avdelningen kom senare att bli känd under namnet IB.

Aktiviteten vid Grupp B tycks ha avstannat vid 1960-talets mitt. I minnesbilder från decenniets slut talas om att det hela gick på tomgång. Efter ingripande från rikspolischefen Carl Persson beslöts 1969 att IB:s inrikesverksamhet skulle läggas ned. Så skedde också men den återupptogs i begränsad omfattning när Paues återanställdes i juli 1971. Men då var det den nya revolutionära vänstern, främst KFML(r), och inte VPK som var övervakningens huvudobjekt.

5.2.10.1 "Erik"

"Erik" var polisens täcknamn för Birger Elmér och under det har större delen av rapporterna från Grupp B och IB sorterats in.¹⁸⁸ Serien omfattar 52 volymer med rapporter varav flertalet tillkommit under åren 1960 till 1970. Volymer 2-11 innehåller länsvisa namnuppgifter på kommunisterna. Intensivast var detta insamlingsarbete i Norrbotten, där Elmérs organisation under åren 1960-63 levererade listor med omkring 2 500 namn på personer som kunde betecknas som kommunist. Tanken fanns att samla denna information på s.k. kommunkort. På dem skulle all tillgänglig information om kommunismen i en landskommun, stad eller köping sammanställas. Där skulle även ingå en kartplot och anteckningar om kända aktivister inom den kommunistiska rörelsen. Enligt Bertil Wenblad, som hade ansvar för denna uppgift, var avsikten att mobiliseringsansvariga skulle få en bild av förutsättningarna för att deras arbete i ett krisläge skulle kunna störas av extremister. En hel del kommunkort tycks också ha färdigställts, men i dag återfinns

¹⁸⁸ "Erik"-serien innehåller även handlingar som fram till 1980 inkommit från IB:s efterföljare, GBU.

endast ett "pilot"-kort, omfattande nio A4-sidor, om Norrbot-ten.¹⁸⁹

Som flera gånger nämnts var just insamlandet av namn en central uppgift i polisens övervakningsarbete och ur ett övergripande säkerhetsperspektiv kan man fråga sig om inte IB:s arbete i denna del redan var gjort. Den frågan blev i viss mån belyst av en liten undersökning som Lars P. Lindroth på säkerhetspolisen, visserligen i ett annat syfte, lät utföra. Undersökningen gällde namnlistor som inkommit från IB under våren 1960. Lindroth bad sektionerna i Örebro och Göteborg att jämföra listorna med de egna registren. Det visade sig då att 55 namn av 77 i Örebro och 133 av 141 i Göteborg redan fanns i polisens register. I Örebro visade undersökningar att alla 22 som inte fanns i de egna registren "i mer eller mindre omfattning" var "kommunistanstuckna". Dessa registrerades nu. I Göteborg kunde åtminstone två, möjligen fyra personer nyregistreras. Övriga fyra kunde inte identifieras.¹⁹⁰ Lindroths stickprovsundersökning visade alltså att 86 % av de namn som kom in redan fanns i polisens register. Dessa uppgifter ur säkerhetspolisens akter var dock i regel inte tillgängliga för försvarsstaben. Försvarsstaben kunde normalt endast få ut registeruppgifter från säkerhetspolisen i samband med personalkontroll.

Att två organisationer med samma inriktning samtidigt fanns på fältet innebar också att de ibland vände sig till samma informant. Av en PM från juli 1961 framgår att Karl-Erik Pettersson vid besök i Sundsvall "i något eller några fall" kontaktat samma personer som den lokala säkerhetspolisen. Det förekom också vid upprepade tillfällen försök att enas om en gränsdragning mellan säkerhetspolisen och försvarsstaben.

Volymer 12-19 i "Erik"-serien handlar om SKP som organisation och inkom klumpvis från hösten 1963 och framåt till säkerhetspolisen. Materialet från de första åren består främst av översikter av kommunismen i ett internationellt perspektiv.¹⁹¹ De ligger tidsmässigt i stort sett efter "namnsamlingsvolymer" och illustrerar en omläggning av verksamheten. De långa listornas tid tycks nu vara slut. I stället har krafterna ägnats översikter över den internationella kommunismen samt, då och då, enstaka analyser av dess svenska förgreningar.

¹⁸⁹ Lars Olof Lampers, "Det grå brödrskapet". Detta kort återfinns i dag hos förre rikspolischefen Carl Persson som ställt kortet till Säkerhetstjänstkommissionens förfogande.

¹⁹⁰ Ibid. (PM med förslag ang. bearbetning, registrering och arkivering av uppgifter från källan "ERIK", u. Stockholm den 6 juli 1961, Lars P. Lindroth, 5:73/264, vol. 1, SÄPO.)

¹⁹¹ Lars Olof Lampers, "Det grå brödrskapet".

"Erik"-materialet kom vanligtvis inte inifrån SKP-miljön. Det var inte kommunister eller infiltratörer som lämnat uppgifterna utan ytterst de socialdemokratiska arbetsplatsombuden eller andra socialdemokratiska förtroendemän.¹⁹² Analyserna var likaledes författade av socialdemokratiska iakttagare. Däremot var uppgifterna interna i den meningen att de ursprungliga uppgiftslämnarna ofta var personligen bekanta med dem de lämnade upplysningar om. De arbetade på samma arbetsplats och stred om samma fackliga förtroendeposter. Under 1960-talets gång kom detta i viss mån att förändras då Grupp B/IB kom i kontakt med personer inom SKP/VPK eller personer som stod i begrepp att lämna partiet. Metoder som buggning av kommunistiska möten torde också ha tagits i bruk vid flera tillfällen under 1960-talet.

Man kan fråga sig om inte insamlingen av "Erik"-materialet in- nebar ett betydande dubbelarbete. Den fråga mottagarna på statspolisen ställde sig var dock främst en annan nämligen om uppgifterna var pålitliga. Lars P. Lindroth uttalade sig i den saken vid några olika tillfällen. I juli 1961 skrev han en längre PM om "Erik"- materialet. Hans allmänna hållning var då positiv. Han skrev då att källan var "mycket välinformerad och tillförlitlig".¹⁹³ Vid ett tidigare tillfälle hade han dock uttryckt en annan uppfattning. På den första bevarade rapporten om kommunister i Stockholms stad och län, som inkom i december 1959, hade han för hand antecknat följande:

Obs! Innehållet i denna rapport får icke tillmätas alltför stort värde om ej uppgifterna stöts från andra källor. En ytlig granskning visar att många uppgifter däri är felaktiga och avslöjar bristfällig personkänedom.¹⁹⁴

På en senare rapport, daterad november 1962, gjorde Lindroth ytterligare en kritisk anteckning. Han skrev att värdet av rapporten är "diskutabelt" och att uppgifterna inte registrerats.¹⁹⁵ Lindroths

¹⁹² Från mitten av 1960-talet kom dock IB att få kontakt med flera personer som hoppat av eller stod i begrepp att hoppa av från SKP. Mer om detta i Lars Olof Lampers, "Det grå brödraskapet."

¹⁹³ PM med förslag ang. bearbetning, registrering och arkivering av uppgifter från källan "ERIK", u. Stockholm den 6 juli 1961, Lars P. Lindroth, 5:73/264, vol. 1, SÄPO.

¹⁹⁴ PM 2. Översikt över Stockholms stad och län. märkt: Fst/in, K-E Pettersson, 28/12 1959, 5:73/264, vol. 2, SÄPO.

¹⁹⁵ PM Betr: Stockholms stad. Stockholm den 14/11 1962, 5:73/264, vol. 2, SÄPO. (Anteckningen lyder: "Värdet av rapporten är diskutabelt - med anl. härav har 2 avskrifter lämnats till III D för bedömning utan HD-föring d. 8.3.1963.")

omdömen har uppenbarligen varierat, möjligen beroende på att de varit avsedda för olika läsare.

Den skeptiska hållningen till materialet fick ytterligare stöd när Birger Elmér själv i anledning av vissa listor anmälde att uppgifterna inte var tillförlitliga. I mars 1963 hade IB sänt över listor på kommunister i olika orter i Övertorneå. Av dem hade 67 stycken betecknats som farliga.¹⁹⁶ Men i augusti samma år fick Georg Thulin en kort skrivelse. Avsändarens namn är avrivet från brevet men uppenbarligen var det Birger Elmér. Om de 67 farliga kommunisterna skrev han: "Vi har sett litet närmare på dessa personer och funnit att de flesta är fullkomligt ofarliga vilket framgår av bifogade papper." Det bifogade pappret var en lista över dem som karakteriserats som "farliga". I praktiskt taget alla fall hade omdömet ändrats till "Ej aktiv, inga synbara uppdrag" eller något liknande.¹⁹⁷ Efter detta inkom inga fler listor över Norrbottenskommunister.

Lindroth skickade i sin tur ut listan med de nya karakteristikerna till kollegerna i Luleå. "Den bifogade rapporten avser att korrigera felinformationen", skrev han i ett följebrev.¹⁹⁸

5.2.10.2 "Mac"

Två av medarbetarna inom Grupp B, Ingvar Paues och Rolf Nyström, inledde på våren 1963 ett samarbete med Nils Hammerby som var en av säkerhetspolisens specialister på "SKP-komplexet". De lämnade över vissa rapporter och uppgifter till Hammerby som arkiverades i källakten "Mac".¹⁹⁹ Också "Macs" rapporter bestod till stor del av listor över personer i olika föreningar inom "SKP-komplexet". I ett enstaka fall framgår av SÄPO:s material i vilken mån uppgifterna redan fanns i polisens register. Det gäller namnen på de sex styrelsemedlemmarna i fredsföreningen Kosmos. Av dessa var fem redan införda i säkerhetspolisens register.²⁰⁰

Det finns också ett flertal exempel på att Hammerby ställde frågor om personer som misstänktes vara kommunister eller på annat sätt tilldragit sig säkerhetspolisens uppmärksamhet. Ett exempel från februari 1962 kan nämnas. Hammerby hade då ställt för-

¹⁹⁶ PM Kommunisterna i Övertorneå, 27.3.1963, 15:73/264, vol. 11, SÄPO.

¹⁹⁷ Brev t. Statpolisintendent G. Thulin, Stockholm den 14 aug. 1963, inkl. bilaga, 15:73/264, vol. 11, SÄPO. Lars P. Lindroth, ASIIB t. Krkom G. Wuopio, Luleå, 20.9.63, 15:73/264, vol. 11, SÄPO. Se även Lars Olof Lampers, "Det grå brödraskapet".

¹⁹⁸ Källa "Erik" 5:73/264 löpnr 11, SÄPO.

¹⁹⁹ Lars Olof Lampers, "Det grå brödraskapet".

²⁰⁰ "Mac" 15/7 1965, 5:73/288, vol. 2, SÄPO. Magnus Hjort, *Den farliga fredsrörelsen*, s. 84-85.

frågan rörande två kvinnor som arbetade vid eller hade anknytning till två öststaters representation i Stockholm. Det Hammerby ville veta var om någon av de två var medlem i SAP. Källa "Mac" d.v.s. Grupp B kunde senare meddela att den ena kvinnan var medlem i SAP medan den andra inte var ansluten till partiet.²⁰¹

Insamlande av uppgifter om kommunister på enskilda arbetsplatser blev sedermera en av Grupp B/IB:s specialiteter; en lång rad av de rapporter som Grupp B från årsskiftet 1959/60 lämnade till Statspolisen består av listor med namn på kommunister eller kommunist sympatisörer vid olika industriföretag.²⁰² En av de första handlingarna från Grupp B upptog 42 sidor med identifierade personer som uppgavs vara kommunister. De var fördelade på olika arbetsplatser. Bland de arbetsplatser som tidigt täcktes av IB:s rapportering var följande:

AB Bofors i Karlskoga
Eriksbergs varv, Göteborg
Götaverken, Göteborg
Marinverkstäderna, Stockholm.
SJ, Göteborg
Rosengrens Kassaskåpsfabrik, Göteborg.
Volvo, Göteborg
Lindholmens Varv, Göteborg

Denna kartläggning fortsatte under de följande åren och fyller nu volymerna 2-11 i "Erik"-serien. Tre av dessa handlar om Norrbotten. Kartläggningen av Norrbotten upphörde 1963, vilket kan bero på att den då betraktades som avslutad men också på att tvivel uppstått om kvaliteten i den insamlade informationen. Rapporteringen från övriga delar av landet upphörde under nästan ett års tid. När den återupptogs i februari 1964 stod inte kartläggningen av arbetsplatser i fokus.

Materialet om arbetsplatser bestod alltså främst av listor med namnuppgifter. Ibland var listorna försedda med en kolumn med anteckningar om vederbörandes "farlighetsgrad". På en lista med drygt 70 kommunister vid L M Ericsson i Stockholm angavs farligheten med hjälp av en sifferkod där 1 = sympatisör, 2 = organiserade kommunister och 3 = fanatiska kommunister.²⁰³ På andra lis-

²⁰¹ "Mac" 17/2 1964. Akt 5:73/288 löpnr 1. SÄPO.

²⁰² *PM med förslag ang. bearbetning, registrering och arkivering av uppgifter från källan "ERIK"*, u. Stockholm den 6 juli 1961, Lars P. Lindroth, 5:73/264, vol. 1, SÄPO.

²⁰³ *PM Stockholms stad. Kommunister anställda vid L M Ericsson, Stockholm, Fst/in, K-E Pettersson, 8/4 1961, 5:73/264, vol. 2, SÄPO.*

tor stod motsvarande uppgifter i klartext: "ansluten KP, fanatiker".²⁰⁴

Värdet av dessa listor låg givetvis delvis i att de fyllde på i registren och därmed blev till nytta vid personalkontrollen. Därtill har de genom sin fysiska avgränsning till en specifik arbetsplats kunnat tänkas bli till hjälp vid beredskapsplanering i syfte att skydda strategiska industrier eller geografiska områden. Däremot säger de ingenting om på vad sätt kommunisternas närvaro påverkade verksamheten på arbetsplatserna. Det gör däremot en del annat material från Grupp B/IB.

En rapport från marinverkstäderna i Stockholm från januari 1960 redogör för missnöje bland arbetarna med att ledningen för vissa uppgifter hyr in arbetare från utomstående firmor. Rapportören menar att kommunisterna hänsynslöst utnyttjar den irritation som detta givit upphov till. Rapporten handlar alltså om normal facklig aktivitet och rapportörens reaktion är den som man kan förvänta sig från en politisk/facklig motståndare, men har föga relevans ur säkerhetssynvinkel.²⁰⁵

Andra rapporter med liknande inriktning handlar om läget i Norrbotten. I översiktlig analys, troligen från sommaren 1961, ger Grupp B bilden av en stadig kommunistisk frammarsch. SKP:s framgångar berodde inte minst på att många medlemmar var aktiva och välutbildade och att de därför kunnat vinna fackliga framgångar trots att de numerärt var i klar minoritet.

Bakom framgångarna låg en utstuderad taktik. Partiorganisationerna iakttog under en period största passivitet. Inga möten hölls, varken fackliga eller politiska. Aktivisterna på arbetsplatserna höll tyst och den vanliga kritiken av de fackliga förtroendemännen stillnade. Men under den lugna ytan bedrevs en intensiv husagitation och när det var dags för fackföreningens årsmöte var varje kommunist på plats och röstade på de sina. På det sättet lyckades de tillskansa sig flera förtroendeposter i viktiga fackföreningar. Till råga på allt visade sig de valda kunniga och gjorde sig omtyckta. De intog en lugn och samarbetsvillig attityd vilket gjorde det svårt för deras motståndare att "uppamma en stridsstämning".

I malmfälten hade en annan taktik använts med framgång. De två senaste åren hade kommunisterna haft en klar majoritet i Gruvtol-

²⁰⁴ Se t.ex. PM Stockholms stad, AB Elektro Helios, IMO-Industri AB, Stockholm den 3/11 1961, 5:73/264, vol. 2, SÄPO.

²⁰⁵ PM Stockholms Län, Angående sjöintresserade järnvägsmän, Fst/in, K-E Pettersson, 23/1 1961, 5:73/264, vol. 2, SÄPO. Se vidare Lars Olof Lampers, "Det grå brödrskapet".

vans styrelse. Dessa segrar var enligt författaren resultatet av "mångårigt och målmedvetet arbete från kommunisternas sida". Också här var taktiken systematisk men av helt annan karaktär:

Misstänkliggörande av fackföreningsledningen, förbundsledningen, företaget LKAB; personliga angrepp på motståndarnas förtroendemän; missnöjespropaganda. ... Inte minst har kritiken inriktats på ordföranden och ombudsmannen i avdelningen.

De underbläste och utnyttjade alla sorts missnöje – med allt från klimatet till bostadsbristen – och lyckades övertyga folk att socialdemokraterna bar skulden för allt. Även här var kommunisterna de mest aktiva deltagarna i de fackliga mötena.

Kommunisterna har dominerat debatterna på arbetsplatserna, ett resultat av skolning och aktivitet. De har också, som bekant, sitt folk placerat på de "rörliga" posterna inom företaget. Dessa ständigt vandrande agitatorer ger kommunistkadern argument och stimulerar till debatt. Det är också dessa, som tar hand om de nya, unga, finsktalande medlemmarna och andra indifferentia och tveksamma grupper. Det är även kommunisterna som besöker fackföreningens möten. Under de senaste 20 åren är det få gånger de förlorat en omröstning i någon partiskiljande fråga.

Intressant med detta är att den tendens som kan finnas inom SKP att försöka flytta runt aktiva ledamöter mellan olika arbetsplatser sätts in i sitt fackligt-politiska sammanhang. De ambulerande kamraterna var spjutspetsar i kampen för fackligt inflytande, inte organisatörer av sabotageringar eller illegala celler. Återigen kan man lätt se hur denna analys är av intresse för kommunisternas motståndare i kampen om den fackliga makten. Däremot kan analysens säkerhetspolitiska värde tyckas tveksam. Men i ett avslutande resonemang ges ett svar till den läsare som måhända tänkt i de banorna:

En mer ingående analys av läget i Norrbotten skulle utan tvekan ge mer exempel på hur målmedvetet kommunisterna lagt upp sin verksamhet för att vinna ökad styrka i framtiden. Operationsbasen för illegal verksamhet vidgas härigenom och redan nu har denna form av verksamhet en omfattning, som gör totalbilden av Norrbotten mycket dyster.²⁰⁶

²⁰⁶ *PM Betr.: Norrbottens län, Allmänt*, Stockholm den 11/7 1961, 15:73/264, vol. 9, SÄPO. Liknande resonemang förs i en PM i samma vol., troligen skriven i maj 1962. (Försättsbladet

Med detta resonemang blir SAP:s och försvarets intressen i det närmaste oskiljaktiga. Ju mer SKP växer och SAP krymper ju farligare är det för landets säkerhet eftersom fiendens möjligheter att finna sympatisörer och medhjälpare ökar; så tycks tanken vara. En mer optimistisk uppfattning kunde ha varit att tillflödet av tidigare socialdemokrater skulle stärka de nationella och demokratiska riktningarna inom partiet. Men en sådan tolkning hindrades av smittometaforen. Det var bara den sjukliga stalinismen som spreds likt en farsot, den sunda tron på nationen eller demokratin hade ingen sådan förmåga.

Som tidigare nämnts gav även det minskade stödet för SKP i början av 1950-talet upphov till varningar; då hette det att nu var bara den farliga, hårda kärnan kvar. Det fanns alltid argument för den som ville hävda att partiet just nu var farligare än någonsin.

Att den kommunistiska fackligt-politiska verksamheten på arbetsplatserna betraktades som ett hot var inte något som var unikt för Grupp B/IB. Säkerhetspolisen gjorde liknande bedömningar, även beträffande den revolutionära vänstern på 1970- och 1980-talen.²⁰⁷

är odaterat men av en påteckning framgår att PM:n funnits på SÄPO i mars 1963. På ett ställe i texten talas om att stämningen bland gruvarbetarna nu är en helt annan, etc. Vid ordet nu har någon med bläck skrivit: i maj. Vidare framgår att den är skriven under ett kommunalvalår.)

²⁰⁷ Om övervakningen av den revolutionära vänstern efter 1970 se Magnus Hjort, *Hotet från vänster*.